

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: **«ВІЗУАЛЬНІ ОБРАЗИ РАДЯНСЬКОГО ХАРКОВА
(НА ПРИКЛАДІ ВИДОВИХ ЛИСТІВОК 1950-1980-Х РР.)»**

Виконала: студентка 5 курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Дмитренко Юлія Олександрівна

Керівник: к.і.н., ст. викладач
Рачков Євген Сергійович;

Рецензент: д. і. н., проф.
Посохов Сергій Іванович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.	6
РОЗДІЛ II. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ ПАМ'ЯТНИКІВ І ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ РАДЯНСЬКОГО ХАРКОВА.....	21
РОЗДІЛ III. ПРИРОДНИЙ ЛАНДШАФТ ТА ЗЕЛЕНІ ЗОНИ ХАРКОВА НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ.....	34
РОЗДІЛ IV. ВІДОБРАЖЕННЯ НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА АРХІТЕКТУРИ РАДЯНСЬКОГО ХАРКОВА.....	48
ВИСНОВКИ.....	566
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	569
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

Актуальність дослідження. Документальні (ілюстровані) листівки є важливим історичним джерелом у вивченні культурної спадщини, зокрема різноманітних міських пам'яток історії і культури, що існують сьогодні чи були втрачені. Документальні листівки презентують архітектурну, містобудівну, археологічну спадщину, монументальне мистецтво міста тощо. Зокрема, існує значна кількість видових листівок, присвячених Харкову, починаючи з другої половини ХІХ ст. Особливе місце серед видових міських листівок належить листівкам радянського часу, що являють собою цікаве поєднання чітко визначеної ідеологічної та естетично-художньої складових. Однією з характерних рис розвитку сучасної історичної науки, є розширення джерельної бази, зокрема, за рахунок включення візуальних джерел у дослідницьке поле науковців. Сьогодні різноманітні візуальні матеріали використовуються не лише в якості ілюстрацій або доповнень до писемних джерел, а як самостійне історичне джерело, корисне для музейно-виставкової діяльності, при проведенні археологічних, реставраційних робіт, ґрунтовного всебічного вивчення історії та культурної антропології міста. Враховуючи це, обрана для дослідження тема є актуальною.

Об'єкт дослідження – репрезентація міста Харкова на видових листівках радянського часу 1950-1980-х рр.

Предмет дослідження – становлення та трансформація повоєнного візуального образу великого індустріального соціалістичного міста, яким був Харків, на видових листівках 1950-1980-х рр.

Мета дослідження – на основі семіотичного підходу визначити характерні особливості становлення та трансформації візуального образу

Харкова як великого індустріального соціалістичного міста на видових листівках упродовж 1950-1980-х рр.

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні **завдання:**

- Здійснити огляд історіографії обраної теми.
- Зібрати та систематизувати видові фотолистівки Харкова 1950-1980-х рр.
- Побудувати базу даних видових листівок Харкова 1950-1980-х рр.
- Провести контент-аналіз видових листівок Харкова на сонові побудованої бази даних.
- Проаналізувати становлення та трансформацію візуального образу Харкова 1950-1980-х рр., репрезентованого на видових листівках.

Новизна дослідження визначена застосуванням семіотичного підходу до аналізу візуальних образів Харкова на видових листівках радянського часу. Слід зазначити, що візуальний простір видових листівок містить різноманітні знаки та коди. Для їх коректного «прочитання» було побудовано реляційну базу даних видових листівок Харкова 1950-1980 рр. за допомогою Microsoft Access 2010 (*див. Дод. А*).

Більша частина включених до бази даних листівок (300 од.) зберігається у фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка та була опрацьована авторкою під час роботи у рамках наукового проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>). Частина листівок (73 од.) належить дослідниці.

Побудована реляційна база даних дозволила систематизувати зібрані листівки та розпочати їх контент-аналіз.

Практичне значення роботи. Отримані результати дослідження можуть бути використані в подальших роботах подібної тематики, наприклад для формування каталогів фотолистівок, які репрезентують місто Харків протягом другої половини ХХст., в формуванні музейно-виставкових експозицій, в реставраційних роботах над архітектурними об'єктами, скульптурними композиціями. База даних може використовуватися при вивченні роботи типографій, редакцій, характеристики радянських фотохудожників, редакторів і радянської цензури тощо.

Структура бакалаврської роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Листівка відіграє непересічну роль в масовій культурі. На листівках презентується життя, побут різних народів, зображуються об'єкти і ландшафти різних місцевостей, відображується стан живопису, графіки, скульптури, народної творчості, образково-прикладного мистецтва. Витоки фото листівок модна віднайти в безписемних культурах давніх часів, коли на стінах печер, скелях зображували людей, тварин, різні предмети і сцени полювання. Ці петрогліфи є зображальними історичними джерелами. Єгиптяни перші послання писали на папірусі, вавилоняни на глиняних дощечках, пізніше в Новгороді часів Київської Русі писали на берестяній корі. Писали на пергаменті. З 11 ст. зі Сходу в Європу було завезено папір. Люди оцінили цей винахід і продовжували спілкуватися один з одним на відстані за допомогою письма.

Коли ж з'явилася перша листівка відкритої форми? В 1865 р. в Німеччині поштовий радник Генріх фон Стефан запропонував випустити відкритий «поштовий листок». З одного боку писалася б адреса, з іншого – письмове сповіщення. Та німецьким бюргерам ця ідея не сподобалася через дорогий поштовий тариф. Ще дві подібні пропозиції через два роки потрапили на головний почтамп в Берлін. Книготорговець Фрідлейн запитав дозволу отримати кореспондентську картку для розповсюдження на комісійні збори. Інша пропозиція була від лейпцігської фірми «Падрубіц». Ця фірма також хотіла випуску універсальної кореспондентської картки. З одного боку картка заповнялася різними поздоровленнями, сповіщеннями, співчуттями (непотрібне викреслити), з іншого боку було місце для адреси.

Тексти на «універсальній картці» писалися не випадково, бо картка ставала друкованим добутком і оплачувалася за низькою бандерольною таксою. Головний поштамт на це не погодився. В 1869 р. за пропозицією професора-економіста Мануїла Германа, у Відні виходить перша поштова листівка з маркою в два крейцери, без обмежень тексту (це вже поправка угорського уряду). Тож картка кореспонденції була видана в Австро-Угорщині. Під час воєнної кампанії між Німеччиною і Францією, в 1870 р. вперше була відправлена книготорговцем А. Шварцем ілюстрована листівка із Ольденбурга в Магдебург (з зображенням артилериста). Вже в 1875 р. А. Шварц через попит на новинку, видає дві серії поштових ілюстрованих карток. Літограф Міслер випустив листівку з видами Берліна. Ще один різновид листівок гравюри видає Лохнер з Цюріху в Нюрнберзі. Під час прусько-французької війни, книготорговець Леон Бенардо випадково, через нехватку паперу, винайшов листівки з розрізаного на шматочки картону, прикрасивши їх ілюстраціями з патріотичною французькою тематикою. Також можна відзначити цікаві картки-гравюри з видами Женевського озера, випущені Францем Рорихом (Цюрих, 1872 р.). З 1871 р. по 1874 р. відкриті листи почали набирати популярність, недовіра до них пройшла, вони вже продавались в поштових відділеннях по всьому світі. Ріст промисловості у світі, розширення торгівельних зв'язків, зростаюча конкуренція потребувала швидкої переписки, вчасно отримана інформація була вкрай необхідна, листівка в такому контексті була неперевершеним відкриттям. В 1874 р. в Швейцарії, в м. Берне на Всесвітньому конгресі, за участі 22 держав, була підписана поштова конвенція, заснований Всесвітній поштовий союз тепер поштові листівки офіційно замайоріли в подорожах по світу, пов'язуючи людей. Звичайно, що в такій ситуації швидко розвивається галузь

поліграфічної промисловості, виникають: англійська фірма Рафаеля Тука (широко задіювали в роботі оплачувану працю різних художників), німецька дрезденська фірма «Ремлер і Іонас» (використовували репродукції Венського історичного музею), видавництво «Штенгель», французька фірма «Ройер і К» та ін.¹.

Перша поштова листівка українською мовою «картка кореспондентська» вийшла в 1871 р. в Австро-Угорщині. Перша вітчизняна ілюстрована листівка видана в Галичині в 1893 р. В 1895 р. надрукована листівка в Одесі. Невдовзі з'явилися листівки з видами українських міст: Харкова, Одеси, Полтави, Трускавця, Ніжина, Чернівців, Кам'янець-Подільського. Популярність ілюстрованих карток зростає зі зростанням грамотності населення, розвитком залізничної інфраструктури. Листівки репрезентували місто, міську субкультуру, поступово переростаючи своє первинне значення засіб повідомлення стаючи дорогим сувенірним дарунком, засобом туристичної реклами, історичним видовим джерелом.

Перша радянська листівка – це поштова картка синього кольору, коштом в 20 копійок, видана в 1918 р., затверджена Наркомом пошти і телеграфів РРФСР. В 1923 р. видається перша поштова картка ССРСР червоного кольору, з зображенням скульптури робочого, включно для внутрішньої кореспонденції. Для міжнародної кореспонденції (на трьох мовах), з зображенням герба ССРСР випускаються одинарні і подвійні листівки в 1926 р. Діють видавництва «Союзфото», «Госиздат», «Искусство», «Турист», «Плакат», «Планета», «Правда», «Мистецтво», «Радянська Україна». Листівки видавалися ідеологічного радянського спрямування, на різні тематики: сільськогосподарську, індустриальну, присвячені армії і

¹ Див.: Забочень М. С. Филокартия. Москва: Связь, 1973. 104 с.

флоту, піонерські, комсомольські, дитячого циклу, присвячені різним святкам (Новому року, 8 Березня, 23 лютого Дню радянської Армії, до Дня народжень, ювілейним радянським датам та ін.). Виходили великі серії листівок з видами Криму, України, Кавказу, великих міст радянського Союзу¹.

У межах дослідження була створена реляційна база даних видових листівок Харкова 1950-1980 рр. за допомогою Microsoft Access 2010. База даних складається з трьох таблиць: 1) «Паспорти листівок» містить атрибутивні та дескриптивні поля з інформацією щодо назви, авторства, часу та місця створення листівки, її тиражу, місця зберігання, кольору тощо; 2) «Зображені об'єкти» – перелік центральних та другорядних об'єктів, зображених на листівках; 3) «Візуальні образи» – опис змістовних елементів листівок із виділенням чотирьох маркерів – історичного, індустріального, модернізаційного та екологічного. Кожній листівці присвоєно штрих-код: перші чотири цифри – рік випуску листівки, наступні дві цифри – де зберігається, колекція листівок, наступні чотири номери – номер обробки самої листівки. (*див. Дод. А*).

Більша частина включених до бази даних листівок (300 од.) зберігається у фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка та була опрацьована авторкою під час роботи у рамках наукового проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>). Частина листівок (73 од.) належить дослідниці.

¹ Див.: Забочень М. С. Филокартия. Москва: Связь, 1973. 104 с.

Побудована реляційна база даних дозволила систематизувати зібрані листівки та розпочати їх контент-аналіз. У базі даних зустрічається такі листівки, де зображено по 4 фотографії на одній площині аркушу; є листівка, де подано 8 фотографій на одній площині аркушу. Є такі листівки, які обрамовані українським орнаментом або прикрашені кольоровою художньою обробкою.

Досліджувані листівки можна класифікувати за низкою критеріїв. За конструкцією листівки можна поділити на аркушеві, однозгинні та багатозгинні, а також листівки із вкладкою. За видом поліграфічного оздоблення художні листівки об'єднують за такими ознаками: карбованість (пантонними чи металізованими фарбами); лакування: суцільне або вибіркоче (УФ, олійне, водяно-дисперсне тощо); перфорування; термографія, тиснення (фольгою, або/та конгревне); поєднання вищезазначених способів (залежно від художнього задуму).

За видом матеріалу листівки можна поділити на паперові, картонні та змішаного типу (папір плюс наліпки у вигляді тканини, ланцюжків, прозорих плівок, фольги, тощо)¹.

Видові листівки поділяються на: вітальні та листівки інформаційно-зображувальні (з різними текстами, підписами, ілюстраціями).

Наука, яка вивчає фотонатурні і фотодокументальні листівки, як історичне джерело (виникнення, різновиди, шляхи розповсюдження, час і місце випуску, поліграфічні особливості, збирання, систематизація, різнобічні дослідження) називається філокартія. Філокартія пов'язана з іншими спеціальними дисциплінами іконографією, геральдиком,

¹ Див. детальніше: Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Загальне документознавство. Навч. посіб., 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: Ліра-К, 2009. 434 с.

дипломатикою, текстологією, сфрагістикою, використовуючи з ними спільні методи дослідження.

Композиційну побудову зображення на зворотному боці фото-листівки (лицевим вважався адресний бік) можна розділити на 3 основних варіанти:

- 1) одна фотографія на всій площині аркуша;
- 2) фотографія з одним чи кількома білими полями або в рамці;
- 3) фотографія (одна або дві) з виділеним полем для писання¹.

Слід зазначити, що візуальний простір видових листівок має безліч знаків і кодів, які легко сприймати і запам'ятовувати, саме через їхню візуальність. З точки зору семіотики, як знакової системи, фотолистівка – багатозначний, універсальний тип візуального тексту, який дає відповіді на багатоваріативні запити. Семіотика дає основу для розуміння найважливіших форм людської діяльності та зв'язку цих форм одна з одною, бо всі ці види людської діяльності і всі відносини знаходять відображення в знаках... Семіотика сприяє розумінню людської діяльності². Семіотика – це наука про знаки, знакові системи, за допомогою яких відбувається передача інформації. У людської спільноти це відбувається через мову, міфи, ритуальні практики, тексти, рекламу, пози, жести, моду, їжу, аромати, графіку, живопис, фото, кіно і т. д., за допомогою різних видів чуттєвого сприйняття (зору, слуху та ін.). Значний вклад у розвиток семіотики зробив американський вчений – хімік, математик, філософ - Ч.С. Пірс (1839-1914). За вченням Ч.С. Пірса – знак є неподільним, елементарним поняттям, котре для когось щось заміщає.

¹ Див.: Лаврук Н. Типологія українських листівок кінця XIX-початку XX ст. МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. 2009. Вип. 6. С. 184-193.

² Morris C. Foundations of Theory of Signs // International Encyclopedia of Unified Science. 1938. Vol. 1. №2. 66 p.

Але знак не відображає дійсності, він відсилає нас до тієї чи іншої моделі дійсності¹.

Знаки поділяються на мовні і позамовні. Нас найбільше цікавлять позамовні знаки. На візуальний носій інформації реагує більша кількість споживачів інформації, ніж на тексти, бо тексти сприймаються за запитом, а візуальні образи – вони універсальні, обробляються швидше, реальні в сприйнятті. Візуальний простір – це простір без часу, він впливає на свідомість того, хто «зчитує» інформацію на кількох рівнях – широко і одразу. Мовні знаки – це букви, графічні знаки, звукові фонемі, котрі складаються в слова, слова – в речення, речення – в тексти і т.д.

Ч. Пірс пропонує наступну класифікацію знаків²:

1. Ікони. Мають схожість з об'єктом, які вони репрезентують. Між денотатом (якщо об'єкт реально існує, то об'єкт є денотатом) і його означенням є схожість. Ікона людини – її зображення. Але слід розуміти, що фотографія – це не сам об'єкт вивчення, а зображення цього об'єкту. Наповнення змістом зображення залежить від замовників, фотографів, художників, редакторів. Тож іконічний тип може бути символізованим. Наприклад, зображення на листівках пам'ятника Леніну подається як важкий монументальний образ, котрий пригноблює інші візуальні образи. Маленькі люди, задіяні в ритуальних практиках покладання квітів і, майже до небес, їм протистоїть – масивний, кам'яний образ Леніна. Знаки-ікони визначаються самою річчю.

2. Індокси. В цих знаках присутня свідомість не тільки того, хто сприймає знак, але і свідомість того, хто формує знак. Знак-індекс скеровує

¹ Почепцов Г. Г. Семиотика. Санкт-Петербург: Рефл-бук, Ваклер, 2002. 432 с.

² Див., наприклад: Пірс Ч. С. Что такое знак? // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 2009. №3 (7). С. 88-95.

свідомість до свого об'єкта. Знаходиться в тісному зв'язку (саме цей тісний зв'язок є головним аспектом, а не схожість знаку-індексу на свій об'єкт або якісь асоціації з якостями, якими цей об'єкт володіє) - і з індивідуальним об'єктом, і з почуттями, свідомістю, пам'яттю людини, для якої знак служить.

3. Символи. Це – предмети чи образи, котрі відображають метафоричні, умовні, абстрактні поняття або ідеї. Знак фізично не пов'язаний з об'єктом. Знак позначає об'єкт, при цьому сам об'єкт особисто не має змісту. А знак-символ вказує на зміст і властивість об'єкту. Наприклад, вивчаючи видові листівки з зображенням пам'ятника Т. Г. Шевченку, зазначимо, що образ Т. Г. Шевченка виступає знаком-символом не просто загальної ідеї, як поет, художник і культурний діяч чи просто історична особа, а й абстрактного поняття в контексті радянської ідеології, як «...революційний демократ..., зображений в скорботі і гніві, що провіщує прийдешню кару гнобителям народу.» А постаті на постаменті навколо Шевченка (взагалі вигадані об'єкти) – є знаками-символами таких абстрактних понять як «...історія революційної боротьби українського народу – від кріпачки Катерини до робітників з прапором – втілення вільної Радянської України»¹.

Аналізуючи листівки з зображенням державних установ, зазначимо, використання знаків-символів: Герб УСРР на будинках Міськради і Адміністративному будинку, прапор на будинку Міськради. На листівках, де зазначена транспортна інфраструктура, прикладом знаків-символів є дорожні знаки.

¹ Цит. за: Дьяченко М. Т., Уманський М. В., Олійник В. В. Харків. Путівник. Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. 150 с.

Знаки мають предметне і смислове значення. Наприклад, бачимо на зображенні листівки напис на будинку – УЗП. Український заочний політехнічний Інститут. Сама назва несе предметне значення знаку – назва інституту. Сислове значення знаку – це вже характеристики, властивості цього інституту. Тобто – це навчальний заклад, котрий пропонує заочну форму навчання тим, хто бажає стати інженером; інститут має факультети не тільки в Харкові, а і в інших містах України (Український).

Процес, при якому щось для полегшення розуміння якоїсь концепції замінюється знаком і функціонує як знак, називається знаковим процесом.

Основні компоненти знакового процесу:

- Знаковий засіб (листівка-фотографія виступає як знак).
- Значення (на що саме вказує цей знак, що зображено на листівці, її зміст).
- Інтерпретатор (той, хто зчитує знак, вивчає листівку, аналізує її, - студент, історик, науковець). Дуже багато залежить від того, хто зчитує інформацію візуального знаку – адже кожен є носієм певного коду, а значить, представники різних кодів можуть зчитати з візуального знаку абсолютно різну інформацію.
- Інтерпретанта (реакція того, хто зчитує знак, його дії, поведінка – вивчення листівки, як джерельної бази, створення бази даних, аналіз зображень по категоріям об'єктів і образів, і т. д.). Коли наша свідомість інтерпретує знак, то результат цієї інтерпретації стає надбанням нашої свідомості, в котрій формуються знання про об'єкт.

Знак - це посередник, який контактує з річчю, виймає з речі об'єкт знаку, контактує зі свідомістю, створюючи інтерпретанту. Щодо речі і свідомості – знак залишається зовнішнім. «Знак, з одного боку має

відношення до свого об'єкта, а з іншого – до своєї інтерпретанти так, щоб ставити інтерпретанту в таке відношення до об'єкту, яке відповідає його власному відношенню до цього об'єкта»¹. Знаковий процес має свої виміри. «Процес, в якому щось функціонує, як знак, може бути названий семіозом, фактори якого зводяться до трьох основних вимірів семіотики: синтактиці, семантиці, прагматиці»².

а. Синтаксичний вимір – відношення знаків один до одного; це вимір порядку, певної побудови системи знаків, між знаками є взаємовідносини, котрі не несуть зв'язку між знаком і його значенням. Тобто в такому вимірі діє аспект суто технічного створення листівки.

б. Семантичний вимір - це вимір, де акцентуються відносини між знаком і об'єктом знаку. його значенням: а яке значення має ця листівка? Це фотодокумент чи форма відкритого листа? Яке її ідеологічне наповнення? Та ін. Зв'язок знака і об'єкта розрізняється, враховуючи:

а) об'єкт, як такий, тобто річ дійсно існуюча, незалежно від акту означення.

б) об'єкт знаку – десигнат - ті аспекти речі, які репрезентуються у знаку.

с. Прагматичний вимір виявляє відносини між знаком і інтерпретатором. Листівка – знак, студент чи науковець – інтерпретатор. Можливість інтерпретатора проаналізувати листівку, «прочитати» її. Суб'єктивні дані (рівень знань, вихованість, мораль, вплив ідеологічних, політичних і т.д.) мають значення³.

¹ (Ч. Пірс) Почепцов Г. Г. Семиотика / Г. Г. Почепцов. – Москва: Рефл-бук. Ваклер, 2002. – 432 с.

² Morris C. Foundations of Theory of Signs // International Encyclopedia of Unified Science. 1938. Vol. 1. №2. 66 p.

³ Morris C. Foundations of Theory of Signs // International Encyclopedia of Unified Science. 1938. Vol. 1. №2. 66 p.

Враховуючи прагматичний принцип, спробуємо проаналізувати, які наслідки практичного характеру листівка, як об'єкт може в собі містити. Розглянемо кілька листівок, які за способом виготовлення – поліграфічного вигляду, за конструкцією – аркушеві та однозгинні; за видом матеріалу – паперові. Серед них є фотонатури, (тобто з зображенням панорам міста, вулиць, архітектурних об'єктів і пам'ятників), та фотодокументальні (з зображенням людської діяльності, культурних явищ – комеморативних практик). За композиційною побудовою зображення на фото листівці, розглянемо такі, де є дві, три, чотири і вісім фотографій на одній площині аркушу. Зображення на них не пов'язані тематично, тобто зображення не відображають один і той же об'єкт з різних ракурсів. На перший погляд здається, що фотографії на листівках (на одному аркуші) підібрані довільно. Але чи це так? Адже, щоб створити композицію листівки відбувається потрібне впливання на листівку, як на знак і як на об'єкт знаку. Це:

- Втручання у вирішення відбору – що знімати, а що – ні.
- Втручання на рівні обробки – різні монтажі.
- Втручання на остаточному рівні – що конкретно потрапляє в кадр.

Фотограф неминуче стає частиною зображеної ним ситуації. Слід відзначити, що листівка – це частина символічного простору, а символ завжди «виграє», бо швидко дістається цілі – свідомості інтерпретатора; символ дуже комунікативний, привертає увагу і добре запам'ятовується. Тож цей простір задіяний у формуванні масової культури держави, з певними символічними кордонами, в межах яких не буде «непотрібної» інформації. Все що не слугуватиме розвитку і росту віри в певну ідею – безжально відсічеться цензурою. Тож що ми спостерігаємо на зображеннях

фотолистівок періоду радянської доби (як знаках)? Символами укріплення віри в радянську ідею є пам'ятники людським жертвам, тим, хто натхненно віддавали свої життя за матеріальне втілення радянського майбутнього. (див. Дод. Б, Рис.1).

Ось ще подібні за тематикою фотолистівки з кількома фото на одній площині аркушу. На листівці відразу чотири фото (див. Дод. Б, Рис.2). В око впадає напис «Харків-Харьков». Двомовний. Харків презентується саме як українське місто – на кінопалаці (культурному центрові та одночасно місці пропаганди, витoku «віри», місці формування в інтерпретаторі кодової системи, з допомогою якої інтерпретатор зможе зчитувати підготовані знаки) великими літерами значиться «Україна». Поряд фото з зображенням Т. Г. Шевченка.

Автори листівок радянської доби часто звертаються до міфу революції. Міф в візуальній фотолистівці передається, як зображення певного об'єкту; носієм міфічного слова є фотографія, а фотографія – це вже оброблений матеріал для сприйняття. А в кожній міфології є міфологічне ядро з сакральними елементами. Сакральні елементи радянської міфології – Ленін, Партія, Комсомолець, піонер. На листівках, присвячених Харкову, ядро міфології звертається до нас образами піонерів: ось вони, молоді будівники скоро прийдешнього комунізму. А що ж щодо тих таємничих міфологів, котрі нам так сумлінно кодують інформацію? Чи можна вважати міфологом типографію, видавництво, фотографа, художника, редактора; всіх тих людей і організації, котрі стояли за створенням фотолистівки?. «...міфолог – відринутий, знедолений, начебто, займаючись політикою, він виключений з політичного процесу, він не може бути користувачем міфу, особливо. Коли задіяне все суспільство. Міфологу доводиться відсторонюватися від всього

суспільства. Тобто міфолог виключений із соціологічних процесів, із історії, (хоча сам він може вважати, що приймає участь у політиці, і в соціології. І діє ради історії.). тим паче сам міфолог з власної волі чи ні – весь час знаходиться в стані потенційного знищувача і міфу, і реальності, яка цим міфом створена»¹.

Наступна фотолистівка з видами Харкова (*див. Дод. Б, Рис.3*) – має вісім зображень на одному однозгинному аркуші паперу. Знову ті ж самі знаки-символи: і ріка, як відображення швидкоплинності часу. Та тут ми спостерігаємо міст, котрий поєднує теперішнє і майбутнє, тобто проблема часу долається розвитком (розвинена інфраструктура), Успенська дзвіниця затримує погляд – і з'являється безліч питань. Великими буквами на листівці значиться «Харків». Трохи меншими буквами «Україна» - напис на кінопалаці (культурному центрові та одночасно місці пропаганди, витоку «віри», місці формування в інтерпретаторі кодової системи, з допомогою якої інтерпретатор зможе зчитувати підготовані знаки). Дивно, що немає фото з зображенням пам'ятника Т. Г. Шевченку. Чи варто розглядати таку особливість з позиції, що відсутність знаку – це теж знак? Далі – монумент на честь проголошення радянської влади на Україні. Слід відмітити, що кожен об'єкт радянської фотолистівки – це знак в певній знаковій системі, де чітко транслюється: які об'єкти є ненависними, а які об'єкти – гідні любові і поваги – з цих постулатів формуються типи героїв і типи «правильної» поведінки або «неправильної» поведінки. Тобто нам, як інтерпретаторам транслюються образи позитивних героїв. Ще на одному фото, з права бачимо Площу Дзержинського – знак свободи, пам'ятник Леніну і Університет. Зчитуємо: Ленін заповідав вчитися, вчитися і вчитися. І Університет ось він.

¹ Цит. за: Барт Р. Мифологии. Москва: Академический проект, 2008. 351 с.

А на сусідньому фото – зображення УЗП. Тобто вчіться, як вам зручно - ви вільні в виборі, що стосується вашого навчання і різних форм навчання. Зліва на розкритій листівці – фото Південного вокзалу. Так, Харків – це транспортний вузол. Приїжджайте, гості дорогі, можете не тільки потягом, але і новенькою машиною. Он зверху фото готелю «Турист», там вам буде комфортно. Забажаєте розважитись чи зайнятися спортом – приходьте в плавальний басейн «Динамо». Або розважитись можна і в кіноконцертному залі «Україна».

За допомогою листівки, її знакових складових – конструювався певний образ міста, імідж міста. Представлення, презентація ідеалізованих образів на зображеннях візуальних листівок – це своєрідна реклама чогось особливо прекрасного символічного світу.

Згідно з побудованою базою даних, зібрані видові листівки для зручного опрацювання, було розділено на три періоди: «Хрущовська відлига 1953-1964рр», «Криза тоталітарної системи, період застою 1964-1985 рр.», «Період перебудови 1985-1991 рр.». Із 373 оброблених листівок – 256 належать до періоду кризи тоталітарної системи 75 листівок належить до періоду хрущовської відлиги, до періоду перебудови належать 28 листівок. 14 листівок – без року створення (*див. Дод. Б, Таб 2, Рис.4*).

Побудована реляційна база зручна і ефективна при використанні її в контент аналізі листівок. В результаті такого аналізу, зазначимо, що листівки відтворюють різні за змістом і спрямованістю образи міста. Харків протягом другої половини двадцятого століття був одним з найбільших промислових, культурних і наукових міст СРСР. Радянські видові листівки репрезентують Харків, як сучасне місто з розвиненою інфраструктурою. За допомогою бази даних робимо необхідні таблиці і діаграми (*див. Дод .Б. Таб3., Рис5*):

Найбільше на зображеннях листівок відображаються інфраструктурні об'єкти – 332, екологічні об'єкти зазначені теж на багатьох листівках – 226. Кількість листівок з зображенням усієї доступної різноманітності установ – 177, Серед установ були для розгляду окремо виділені – держустанови (70 листівок), освітні установи (69 листівок), культурні установи (29 листівок), спортивні установи (6 листівок) і медичні заклади (3 листівки).

РОЗДІЛ II. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ ПАМ'ЯТНИКІВ І ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ РАДЯНСЬКОГО ХАРКОВА

Поштові видові листівки є важливим засобом репрезентації символічного простору міста. Зображувані на них міські символи зазвичай є доволі комунікативними, вони привертають увагу глядачів та добре запам'ятовуються. Невипадково листівки зазнавали певних цензурних обмежень та водночас набули широкого поширення в СРСР як частина масової радянської культури. Слід враховувати, що тоталітарна система радянського періоду була створена на уламках минулого, а її ідеологічні принципи штучно сконструйовані. Радянська пропаганда та конструйовані історичні наративи значною мірою впливали на ціннісні орієнтири та культурні практики радянського суспільства¹.

Досліджуючи фотолистівки із зображенням пам'ятників радянського періоду Харкова, слід відзначити, що радянська меморіальна політика була побудована на прославленні пантеону героїв-революціонерів і радянських героїв-захисників, створені особливих місць пам'яті, запроваджені відповідних комеморативних практик. Наприклад, символами укріплення віри в «світле комуністичне майбутнє» є пам'ятники тим, хто натхненно (з точки зору радянської пропаганди) жертвували собою заради втілення в життя радянських суспільно-політичних ідей.

Можливо, одними з найбільш показових прикладів слугують листівки із зображенням пам'ятника на честь проголошення радянської влади в Україні. На листівках міститься важка монументальна композиція в стилі

¹ Детальніше див.: Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: дис. канд. політ. наук. Ніжин, 2016. 249 с.

радянського конструктивізму з елементами кубізму: на монументі бачимо скульптури людей революційного типажу, їх тіла застигли в певному прагненні до контролю – маркери цього – елементи військової форми, шкіряні тужурки, зброя в руках. Все це – репрезентація «правильних» героїв: чоловіків і жінок, міцних, загартованих працею та боротьбою. Вони – широкоплечі, широколиці, з робітничо-селянською поставою. Селянський тип «витісняє» дрібнувату міську інтелігенцію. І в цьому, вочевидь, сучасник мав вбачати «соціальну правду». Фігури скульптурної композиції відсилають глядачів листівок до багатьох наративів і міфів радянського часу. Наприклад, військовий з автоматом слугує символом відсічі, яку «герої» потенційно дадуть ворогові. Тобто у візуальному тексті спостерігається присутність не тільки «нас» – «героїв», але і присутність «їх» – «ворогів». Це один із поширених художніх прийомів радянських митців – невидимий ворог, з яким потрібно боротися. Сильна жінка – це, вочевидь, військова подруга солдата та робітника. Це мати нових, ще прийдешніх людей, нової генерації радянських людей (див. Додаток В, Рис.8).

На листівках радянської доби переважають монументальні однотипні, тріумфальні пам'ятники, які є втіленням кам'яних або залізобетонних свідків «героїчного минулого». Глядача / інтерпретатора листівки відсилають до стереотипних радянських візуальних образів та історичних міфів: ось є герой, але ж десь є і «вони» – «вороги», тож будьмо натхненними великими ідеями, «нашими» радянськими ідеями, бо лише вони є вірними. Так відбувається формування візуальних емпатій та політичної сакралізації радянських монументальних образів.

Показовим приладом слугують листівки із зображеннями Меморіального комплексу Слави в Лісопарку. Складені руки, скорботний

вираз обличчя жіночої скульптури (символізує Мати-Батьківщину) викликає співчуття та співпереживання, адже вона – Мати, яка втратила дітей на війні (що може бути страшнішим?). Проте вона не викликає жалю (у розумінні нікчемної жалості). Бо залишилася сильною і незламною (струнка, сильна постать з розправленими плечима, сильними робочими руками, здатною виховати інших живих дітей). Напис на гранітних стелах російською мовою: «Бессмертны подвиги ваши и Слава ваша бессмертна». Так, то були страшні і справжні жертви війни. Але радянська система використала їх, створивши міф «революції» і міф «Великої вітчизняної війни»¹ (див. Додаток, Рис. 25).

А що ж щодо тих таємничих міфологів, котрі так сумлінно (пере)кодували інформацію? Чи можна вважати міфологом типографію, видавництво, фотографа, художника, редактора; всіх тих людей і організацій, котрі стояли за створенням листівок? Слід поміркувати про те, що міфолог – відринутий, знедолений, начебто, займаючись політикою, він виключений з політичного процесу, він не може бути користувачем міфу, особливо, коли в процесі споживання візуальних образів та ідей задіяне все суспільство. Міфологу доводиться відсторонюватися від цих ідей, тримати дистанцію. Тобто міфолог виключений із суспільно-політичних процесів, із історії (хоча сам він може вважати інакше). Тим паче, що сам міфолог з власної волі чи ні – весь час знаходиться в стані потенційного знищувача і міфу, і реальності, яка цим міфом підживлюється².

Слід враховувати, що «...у міфі є дві семіотичні системи, які зміщені одна стосовно іншої...»³. Міф нічого не приховує – він деформує, його тактика – не правда і не брехня, а відхилення. Власне наведені приклади

¹ Про присутність цих міфів в символічному просторі Харкова див.: Кравченко В. В. Харьков / Харків: столиця Пограничья. Вильнюс.: ЕГУ, 2010. 358 с.

² Детальніше див.: Барт Р. Мифологии. Москва: Академический проект, 2008.

³ Цит. за: Там само, с. 272.

листівок із пам'ятниками і пам'ятними місцями радянського Харкова є показовими свідченнями конструювання соціальної пам'яті, де міф починає створювати події і нову «реальність». У контексті міфу пам'ятники слугують, зокрема, засобом реалізації ритуальних радянських практик: покладання квітів до цих пам'ятників стало майже обов'язковою складовою символічних практик увічнення жертв *Жовтневої революції 1917 р.* та *Великої вітчизняної війни*. Слід відзначити, що на листівці із зображенням Меморіалу Слави якраз можна побачити реалізацію цієї комемораційної радянської практики – покладання квітів під час сімейного свята – весілля. Начебто обіцяне прекрасне майбутнє вже настало – молодята, які народилися вже після війни, створюють нову сім'ю і, вочевидь, планують народити нових громадян. Далі відроджене місто в усій своїй красі і річка як символ швидкоплинності часу, але водночас надпис на стелі повідомляє про вічне. Здається, що ані революції, ані вшануванню пам'яті загиблих під час війни міф не потрібен, бо сама революція, наприклад, перетворює реальність, створює новий світ і зрештою відміняє міф. А коли революція через деякий час стає колективною пам'яттю (різноманітних соціальних, професійних етнічних та інших груп), то вшанування пам'яті перетворюється в популізм, котрий починає маскуватися і приховувати своє справжнє обличчя, стаючи частиною нового міфу. І чим вище соціальна група за статусом – тим скоріше сформується міф, ставши таким собі інструментом пригнічення суспільства заради досягнення вищих цілей.

Вивчаючи пам'ятники Харкова радянської доби з боку відображення культурних цінностей радянського суспільства, його колективної пам'яті, можна зауважити, що на листівках часто повторюються одні й ті ж самі монументальні місця пам'яті. У більшості випадків ці монументальні

символи є (чи то були, бо наразі багато з них декомунізовано) матеріальними доказами того, як одні соціальні групи створювали пусті форми, оповиті ідеологічною марою, і віддавали їх на споживання іншим соціальним групам, а ті своєю чергою ревно, з певною несамовитістю, ці пусті форми споживали. Як відзначив американський філософ та історик Патрік Хаттон: «Пафос комеморації був, таким чином, з'єднаний в якійсь мірі з потребою підтвердити зв'язок зі спливаючим світом»¹ (пер. з рос.).

Враховуючи те, що пам'ятник – це образ, один із багатьох засобів історичної комунікації, завдяки якому минуле запам'ятовується, вивчати слід не лише історії їх спорудження та художньо-естетичним складовим, але також практикам їх споживання. «Сьогодні історики... віддають перевагу не увічнюванню політичних традицій, а скоріше, опису способів репрезентації»² подій. Інакше кажучи, слід звертати увагу не тільки на події, які відбулися, але і на значення цих подій в житті суспільства.

Розглянемо мнемонічні місця пам'яті міста Харкова, які найчастіше зустрічаються на видових листівках радянського часу.

1) Пам'ятники, які присвячені «Великій Жовтневій соціалістичній революції»:

- а. «Пам'ятник В. І. Леніну» (Скульптори О. Олійник, М. Вронський; архітектор О. Сидоренко). Пам'ятник встановлено на майдані Дзержинського, його висота складає 20,2 метри, висота самої скульптури – 18,5 метри. Це один із найвищих пам'ятників «вождю

¹ Цит. за: Хаттон П. История как искусство памяти. Санкт-Петербург: Владимир-Даль, 2004, с. 35.

² Цит. за: Там само, с. 73.

- світового пролетаріату» в Україні. Відкритий 5 листопада 1963 р. Декомунізований в 2014 р. (див. Додаток В, Рис.6).
- b. «Пам'ятник Володимиру Ульянову». Автори: скульптор – В. Н. Савченко, архітектор – А. П. Павленко. Пам'ятник Леніну-студенту. Встановлений на території Харківського політехнічного інституту 29 жовтня 1967 р. Фігура пам'ятника зроблена з чавуну, п'єдестал – з червоного граніту. Демонтовано (див. Додаток В, Рис.7).
- c. «Монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні». Скульптор В. Агібалов, М. Овсянкін, Я. Рик. Художник С. Світлорусов. Арх. І. Алфьоров, А. Максименко, Е. Черкасов. 4 листопада 1975 р. встановлений на площі Тевелєва, яку перейменували на площу Радянської України. Скульптура робочого, селянина, солдата, моряка, жінки-трудівниці – як «творців української соціалістичної держави». Пам'ятник, висотою 18 метрів, зроблений з червоного граніту. Напис на пам'ятнику українською мовою: «Уся влада – Радам, мир – народам, земля – селянам». Демонтовано 2011 року (див. Додаток В, Рис.8).
- d. «Пам'ятник борцям за владу Рад». Архітектор Л. Гурова. Відкритий 6 листопада 1957 р. на Університетській гірці. Виглядає як жалобна урна з червоного граніту, покрита бронзовим стягом, на якому є напис українською мовою: «В день 40-річчя Великої Жовтня тим, хто віддав життя за владу Рад». У 1958 р. поряд з пам'ятником запалили «вічний вогонь» (пам'ятник жертвам Жовтневої революції 1917 р.) (див. Додаток В, рис.9).
- e. «Пам'ятник І. Ф. Котлову». Встановлений 1958 р. на майдані перед Палацом культури залізничників. І. Ф. Котлов – більшовик, трудівник, працював в вагонних майстернях, «...один з організаторів, створеного в

квітні 1917 р. Залізничного (Іванівського) районного комітету РСДРП(б) І. Ф. Котлов приймав активну участь у створенні Ради депутатів Південних доріг і загонів Червоної гвардії Залізничного району»¹ (пер. з рос.). Декомунізований в 2015 р. (див. Додаток В, Рис.10).

- f. «Пам'ятник Миколі Рудневу». Скульптор В. Воловик, архітектор В. Якименко. Руднев – «...один з активних учасників і організаторів боротьби за Радянську владу в Харкові і на Україні. М. О. Руднев керував військовою організацією Харківського комітету РСДРП(б), багато сил і енергії віддав на створення і навчання загонів Червоної гвардії»² (пер. С рос.). Прах М. О. Руднева похований в 1919 р. на площі Руднева і встановлено йому пам'ятник в 1959 р. Пам'ятник – бронзова скульптура на п'єдесталі з чорного граніту. Напис на граніті: «Герою громадянської війни Миколі Рудневу – трудівники Харківщини» (українською мовою). Знесений в 2015 р. (див. Додаток В, рис.11).
- g. «Пам'ятник Я. М. Свердлову». Автори: Я. Рик – скульптор, А.П. Павлов – архітектор. Відкритий на вулиці Свердлова 4 листопада 1958 р. «Я. М. Свердлов – ...непересічний діяч комуністичної партії і Радянської держави, вірний учень і соратник В. І. Леніну...»³ (пер. с рос.). У 1919 р. одну з центральних вулиць Харкова – вул. Полтавський Шлях – назвали іменем Я. М. Свердлова. Пам'ятник виконаний з бронзи. П'єдестал – з червоного граніту. Знесений. (див. Додаток В, рис.12).

¹ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Харьков: Прапор, 1977, с. 109.

² Голиков А. П., Андреева Г. К., Алферов И. А. Харьков. Краткая справочная книга. Харьков: Прапор, 1978, с. 296.

³ Там само, с. 298.

- h. «Пам'ятник М. О. Скрипнику». Автор – скульптор М. Ф. Овсянкін. Встановлений в 1969 р. на розі вул. Скрипника і вул. Пушкінської. М. О. Скрипник – активно діяв у встановленні Радянської влади в Україні, радянський державний і партійний діяч, був головою правління республіки, член центрального Комітету КП(б), нарком внутрішніх справ, очолював органи освіти УРСР з 1927р. по 1933 рр., підтримував політику українізації. Покінчив життя самогубством. Бюст пам'ятника виконаний з бронзи, п'єдестал – з рожевого граніту (*див. Додаток В, Рис.13*).
- i. «Пам'ятник А. С. Макаренку». Автори: скульптор М. Ф. Овсянкін, архітектор Е. Ю. Черкасов, інженер І. С. Фрейдман. А. С. Макаренко – радянський педагог, організатор дитячих трудових колоній і комун з дітей-сиріт. «Весь талант, все силы он отдавал благородному делу воспитания всесторонне развитых и преданных Коммунистической партии борцов за коммунизм»¹(пер. с рос.). (*див. Додаток В, Рис.14*).
- j. «Пам'ятник Г. К. Орджонікідзе». Автор – скульптор С. Тоїдзе. Г. К. Орджонікідзе – голова наркомату важкої промисловості СРСР, діяч комуністичної партії. Ініціював будівництво ХТЗ. Пам'ятник відкритий в 1956 р. Встановлений перед адміністративною будівлею ХТЗ. Виконаний з бронзи на постаменті з сірого граніту. Знесений. (*див. Додаток В, рис. 15*).

2) Пам'ятники на листівках, присвячені «Великій Вітчизняній війні»:

- a. «Меморіал Вічної Слави». Автори меморіалу: Скульптори: В. Агібалов, Я. Рик, С. Світлорусов, М. Овсянкін; архітектори: І. Алфьоров, О.

¹ Там само, с. 294.

Максименко, Є. Черкасов. Меморіальний комплекс, відкритий 28 жовтня 1977 р, в зоні Лісопарку. Присвячений воїнам Радянської армії і партизанам, котрі загинули під час Другої світової війни і поховані в братській могилі (обкладена гранітними плитами). Поряд з могилою – скульптура Матері-Батьківщині (13 метрів), у підніжжя – «вічний вогонь». Поруч – барельєфи із зображенням радянських воїнів (див. *Додаток В рис. 17; додаток В, рис. 25*).

- б. «Монументальна стела "Зірка" на вулиці Харківських дивізій». Автори: скульптор С. Я. Якубович і архітектор В. Ф. Васильєв. Встановлена на вшанування воїнів радянської Армії, котрі визволили Харків від німців 23 серпня 1943 р. (див. *Додаток В, рис.18*).
- с. «Пам'ятник Воїнам-визволителям» – присвячений воїнам Радянської Армії, які воювали за звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників. Встановлений пам'ятник у 1981 р. на розі просп. Науки та вул. 23-го Серпня. Скульптори: Я. Рик та І. Ястребов; архітектори Е. Черкасов, А. Максименко, Є. Святченко (див. *Додаток В, рис.19*).

3) Пам'ятники, присвячені культурним і освітнім діячам:

- а. «Пам'ятник Т. Г. Шевченку». Скульптор М. Манізер, архітектор Й. Лангбард. З точки зору радянської влади про Т. Г. Шевченка – «... височіє пам'ятник великому українському поету революційному демократу... скульптура поета, зображеного в скорботі і гніві, що провіщає прийдешню кару гнобителям народу»¹. Серед 16 фігур, котрі стоять по колу постаменту Т. Г. Шевченку, є «...фігури селян, які наповнені рішучістю вести боротьбу з експлуататорами. Скульптури

¹ Дьяченко М. Т., Уманський М. В., Олійник В. В. Харків. Путівник. Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963, с. 132.

робочого матроса і солдата символізують перемогу соціалістичної революції. Постамент шахтаря... селянина... і молоді жінки з книгою в руці символізують радянську Україну, славлять вільну працю і молодість країни»¹(пер. с рос.). В іншому путівнику зазначено: «Скульптуры красногвардейца, матроса и солдата символизируют победу социалистической революции. Завершается композиция фигурами шахтёра с высоко поднятым знаменем, крестьянина с колосьями золотой пшеницы и женщины с книгой в руках. Это фигуры, олицетворяющие свободную Советскую Украину, победу трудового народа.»² Пам'ятник встановлено 24 березня 1935 р. Виконаний з бронзи на темно-сірому гранітному пілоні. Висота монумента – близько 16 метрів. Пам'ятка монументального мистецтва національного значення. Взірець радянського монументалізму і соцреалізму (див. *Додаток В, рис.16*).

- б. «Пам'ятник М. В. Гоголю». Скульптор Б. В. Едуардс. Пам'ятник класику російської літератури, російськомовному письменнику українського походження. «Пам'ятник великому русскому писателю, основоположнику критического реализма в русской литературе...»³ Встановлений в 1909 р. Місце розташування – навпроти театру імені Т. Г. Шевченка на майдані Поезії. Виконаний з бронзи на постаменті з сірого граніту. (див. *Додаток В, рис.20*).
- с. «Пам'ятник О. С. Пушкіну». Скульптор Б. Едуардс. Відкритий 26 травня 1904 р. Присвячений російському поету. Пам'ятник

¹ Голиков А. П., Андреева Г. К., Алферов И. А. Харьков. Краткая справочная книга. Харьков: Прапор, 1978, с. 299.

² Голиков А. П., Андреева Г. К., Алферов И. А. Харьков. Краткая справочная книга. Харьков: Прапор, 1976, с. 268.

³ Там само, с. 271.

розташований в Сквері Поезії. Бронзовий бюст на сірому граніті. (див. Додаток В, рис.21).

- d. «Пам'ятник-бюст М. М. Коцюбинському». Скульптор М. Рябінін, архітектор А. Алло. Перший пам'ятник, присвячений письменнику, було поставлено в Саду імені Т. Г. Шевченка в 1929 р., потім його перенесли на вул. Чернишевського. Під час Другої світової війни пам'ятник було знищено. В 1957 р. на майдані Поезії відкрито новий пам'ятник М. М. Коцюбинському. Виконаний як бронзовий бюст на постаменті з сірого граніту (див. Додаток В, рис.22).
- e. «Пам'ятник В. Н. Каразіну». Автори: скульптор – І. І. Андріолетті, архітектор – О. М. Бекетов. Присвячений українському вченому, засновнику Харківського університету. З 1958 р., пам'ятник розташований біля головного корпусу ХНУ імені В. Н. Каразіна. Хоча створений він був у 1905 р. до 100-річчя відкриття університету. Спершу пам'ятник було розташовано в Університетському саду. Потім стояв на вул. Університетській біля історичної будівлі університету. (Додаток В рис.23).

Слід відзначити, що під час дослідження була створена реляційна база даних видових листівок Харкова 1950-1980-х рр. за допомогою Microsoft Access 2010. Кожній листівці був присвоєний ідентифікаційний номер. Створена реляційна база даних видових листівок допомагає швидко опрацьовувати інформацію за запитом і на основі цієї інформації будувати таблиці та діаграми (за допомогою Microsoft Excel 2010)

Більша частина включених до бази даних листівок (300 од.) зберігається у фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені

В. Г. Короленка та була опрацьована авторкою. Під час збирання листівок була проведена певна практична робота в Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка, що включала вивчення каталогів бібліотеки з досліджуваної теми, електронне замовлення і подальше сканування фотолистівок на технічному обладнанні, запропонованим платним сервісом бібліотеки. Були відвідані букіністичні магазини Харкова та харківський книжковий ринок «Балка». Знайдено і придбано в колекціонерів 73 листівки із зображеннями Харкова.

Загалом, з 373 опрацьованої листівки – 100 листівок мають зображення пам'ятників та пам'ятних знаків, які присвячені «Великій Жовтневій соціалістичній революції» (74 од.), «Великій Вітчизняній війні» (14 од.) та культурним і освітнім діячам (22 од.) (див. Додаток В Таб.4, Рис26).

Отже, Харків постає на видових радянських листівках, в контексті вивчення репрезентації пам'ятників, по-перше, як місто «робітничої слави» з міфом «Великої Жовтневої революції»; по-друге, як місто героїв і радянських патріотів, борців «...за честь і незалежність своєї Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни Радянського союзу 1941–1945 рр.»¹ (пер. з рос.); по-третє, як культурний центр, де шанувалась творчість, література, поезія, де дбали про виховання молодого покоління на чолі з видатними педагогами: «...дитячою комуною імені Ф. Е. Дзержинського під Харковом керував відомий радянський педагог і письменник А. С. Макаренко. Увесь талант, усі сили віддав він шляхетному ділу виховання підростаючого покоління. Про свій досвід педагога і вихователя А. С. Макаренко розповів в романах “Педагогічна поема” і “Прапори на баштах”»² (пер. з рос.). Зображення

¹ Голиков А. П., Андреева Г. К., Алферов И. А. Харьков. Краткая справочная книга. Харьков: Прапор, 1978, с. 285.

² Цит. за: Голиков А. П., Андреева Г. К., Алферов И. А. Харьков. Краткая справочная книга. Харьков: Прапор, 1976, с. 266.

пам'ятників на видових листівках радянської тематики, з ушлявленням пантеону радянських героїв в контексті ритуальних практик (покладання до пам'ятників квітів, вінків, почесна варта піонерів тощо), є констатуванням того, що: «зусилля влади щодо уніфікації суспільства спрямовувалися... на заглушення історичної пам'яті українського народу... це створювало відповідну морально-психологічну атмосферу, що в кінцевому підсумку сприяло реалізації стратегічних політичних завдань, визначених партією та державою. Радянська національна політика, орієнтована на творення єдиного радянського народу, а в перспективі – на повне злиття націй, стимулювала нівеляційні явища у неросійському середовищі»¹.

¹ Цит. за: Шаповал Ю. (ред.). Культура історичної пам'яті: Європейський та український досвід. Київ: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013, с. 584.

РОЗДІЛ III. ПРИРОДНИЙ ЛАНДШАФТ ТА ЗЕЛЕНІ ЗОНИ ХАРКОВА НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ

Протягом 1950-1980-х рр. Харків був значним індустріальним центром: у місті діяли великі промислові підприємства, наприклад, ХТЗ, ХЕМЗ, Турбоатом, Електроважмаш та ін. Завдяки промисловому зростанню спостерігалось збільшення чисельності населення й підвищення соціальних показників, пришвидшувалась урбанізація. У результаті постали серйозні екологічні проблеми, вирішити які були покликані різноманітні зелені зони міста. Харків – велике місто, де забудови призводили до знищення природних ландшафтів, порушення екосистеми, що спричинило погіршення екологічного стану житлових міських територій та санітарно-гігієнічного стану місць існування людини. Тому було важливо правильно і розумно використовувати та зберігати природні зелені масиви, доповнюючи їх зеленими насадженнями, котрі сприяли очищенню повітря від промислових викидів, відходів автомобільного транспорту, хвороботворних бактерій. Райони і мікрорайони міста повинні були мати достатнє озеленення, достатню кількість висаджених дерев біля автодоріг для нормалізації шумового фону міста, спричиненого розвитком автотранспортної галузі. Крім того слід враховувати емоційний ефект зелених зон. Як зазначають сучасні дослідники: «Рослини не тільки виконують свою біологічну та екологічну функцію; їх різноманітність і барвистість завжди «радує око» людини. Людина нерозривно пов'язана з природою, тому повноцінний відпочинок неможливий без споглядання гарних ландшафтів, прогулянок серед рослинних насаджень, вдихання ароматів квітів тощо. Озеленення вулиць визначається їх значенням і характером навколишньої забудови.

Насадження є важливою і невід'ємною частиною планування вулиць, активно впливаючи на архітектурний вигляд»¹.

Розглянемо на видових листівках Харкова протягом 1950-1980-х рр. присутність природних ландшафтів і зелених зон, основу яких становило поєднання природного середовища з урбанізованим середовищем, з використанням таких засобів ландшафтного дизайну, як рослинність, водні пристрої, елементи освітлення, малі архітектурні форми, будівлі та споруди, декоративні покриття тощо. Слід відзначити, що на видових листівках із зображенням озеленення Харкова можна побачити чимало осередків благоустрою, оазисів відпочинку та дозвілля, що загалом створювалися на основі природних рельєфів, до уваги бралася рослинність, що була характерною саме для Харківської області. Наприклад, це такі дерева, як: клени, тополі, липи, плакучі верби, берези, дубки, горобина, акація, шовковиця, яблуня; з хвойних – ялина, сосна. Живі огорожі або поодинокі підстрижені кущі – з вовчих ягід (вовче лико), гльоду, бузку, самшиту. На листівках відображено багато клумб різноманітної конфігурації, найбільш популярні квіткові групи – з канн, сальвії, маргариток, зустрічаються троянди. Квіти та трав'янисті рослини зібрані в гармонійні групи з урахуванням їх сумісності, біологічних і архітектурно-художніх характеристик.

Аналізуючи побудовану базу даних на наявність на видових листівках природної складової, було виявлено, що серед 373 видових листівок із зображенням міста Харкова – листівки з зображенням екологічних об'єктів становлять 326 од. 270 з них мають маркери озеленення, тобто на фото присутні елементи зелених насаджень різних форм. Зображення клумб

¹ Цит. за: Глибовець В. Л., Костюк А. В. Роль ландшафтного дизайну у розвитку сучасного міста // Економічна та соціальна географія. 2013. №2. С. 227.

міститься на 120 видових листівках, сквери вказані на 9 видових листівках (наприклад, Сквер Перемоги та каскадний сквер на узвозі Халтуріна). Зображення річок Лопань та Харків зустрічається на 9, а саду імені Т. Г. Шевченка – на 10 видових листівках. Зони відпочинку зазначені на 4 листівках (див. *Додаток Г, Рис.39, Таб.5*). Також слід відмітити, що зустрічаються листівки із зображенням Ботанічного саду, джерела мінеральної води в Саржиному яру, міського парку культури та відпочинку імені О. М. Горького, природного масиву «Лісопарк».

Наприклад, на листівці 1971 р. «Харків. Пам'ятник Т. Г. Шевченку» зображено один із центральних міських садів Харкова (див. *Додаток Г, Рис.27*). Дослідники ландшафтної архітектури та дизайну відзначають, що сад житлового району загалом є основним місцем щоденного відпочинку містян, тому його доцільно проектувати поблизу громадських центрів¹. Як відомо сад імені Т. Г. Шевченка є одним із найстаріших і найбільших зелених зон у центрі міста. Сад відомий не тільки пам'ятником Кобзарю, але і величними дубам, яким вже понад 200 років. Сад має два яруси, які об'єднувала архітектурна конструкція зі сходами, водним каскадом, споглядальними терасами з ажурними огорожами. У міських путівниках зазначається: «Одним з найстаріших парків міста Харкова є міський сад імені Т. Г. Шевченка, який заклали садовники Імператорського Харківського Університету в 1804 році, через що сад іменувався Імператорським. До цього територія саду являла собою натуральну діброву, яка з півночі захищала підступи до Харківської фортеці»² (пер. з рос.). На цій видовій листівці бачимо вдале поєднання скульптурної композиції, присвяченої

¹ Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 175.

² Цит. за: Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 107.

Т. Г. Шевченку, з рослинністю, групами дерев (справа та зліва), в яких переважають клени, каштани, дуби. На фоні Харківського університету виступають композиційні групи з тополь, верб, клинків, блакитних ялин. Композиційний центр зображення – це власне пам'ятник поету, національному генію; у різні боки, як промені від сонця, від скульптури відходять асфальтовані алеї саду. Простір між алеями досить щільно засаджений рослинністю. Другорядний акцент на фото поставлений саме на будівлі університету, щоби глядач зрозумів, що сад має відношення саме до навчального закладу, як осередок зустрічей та дозвілля містян, зокрема студентської молоді. У рослинних композиціях можна побачити певний гармонійний ритм у чергуванні високих і низьких дерев, поєднанні гострих, конусоподібних верхівок і м'яких круглястих верхівок дерев, тобто у цьому випадку ритм композиції побудований на контрасті. Навколо скульптури у формі кола споруджена складна (з кількох видів квітів) клумба, яку доповнюють елементи геопластики у вигляді сходинок. Також впадає в око щит-показчик (карта саду) як засіб візуальної комунікації. На листівці можна помітити кольорову єдність і гармонійність в характері зелених насаджень, але є певний контраст самого саду і величній монументальній фігурі Т. Г. Шевченка з темної бронзи на гранітно-сірому пілоні. «Розмір внутрішнього простору, узятий у співвідношенні з розмірами людини, а також характер розміщення об'ємів у просторі може викликати різноманітні відчуття»¹. Зображені на листівці радіально облаштовані алеї, квіти, яскрава рослинність і широкий простір створюють відчуття поетичної інтимності і чогось грандіозного, монументального, що спонукає до роздумів та споглядання. Доповнюють загальну картину зображення таких засобів

¹ Цит. за: Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 184.

ландшафтної архітектури як елементи освітлення – електричні ліхтарі та вуличні меблі – стаціонарні прямі лави з дерева, розташовані у затінку дерев.

Іншою подібною до розглянутої вище видової листівки з зображенням саду імені Т. Г. Шевченка є листівка «Харків. У парку Т. Г. Шевченка» 1977 р. (див. Додаток Г, Рис 31). Центральну композицію зображення складає струменевий фонтан в обрамленні темного граніту і простої (з одного виду квітів) клумби з квітучих червоним цвітом канн. Як відзначають дослідники ландшафтної архітектури та дизайну: «Фонтан – штучний водний пристрій, що має більш декоративний ефект завдяки стрімкості знімних до гори струменів, блиску й піни рухомої та спадної води»¹. Зображення фонтану справляє враження свіжості, очищення повітря, естетичної доповненості до зелених насаджень з різноманітних дерев. Яскраво-червоний колір квітів урівноважує темний кам'яний облаштунок басейну, свіже зелене листя квітів полегшує сприйняття притрушеного пилом асфальту садових алей. Електричні ліхтарі на дальньому плані створюють акцент легкості і передбачення чудового відпочинку в мерехтливому розмаїтті світло-тіней під кронами дерев. Нові світлі простори формують нові емоційно-естетичні характеристики сприйняття навколишнього простору.

Ще на одній листівці, де можна побачити рух води і роздивитися в цьому елементі художньої композиції енергійний характер навколишнього ландшафту, є листівка «Харків. Узвіз Халтуріна, Каскадний сквер» 1960 р. (див. Додаток Г, Рис. 33). «Узвіз – одна із старовинних вулиць міста, що виникла одночасно із заснуванням Харкова. 1659 року, коли споруджували Харківську фортецю, зробили і спуск до річки Лопань. ... [Після другої світової війни] На місці руїн у 1951 році, до восьмої річниці визволення

¹ Цит. за: Там само. С. 81.

Харкова, споруджено методом народного будівництва терасний сквер зі сходами, фонтаном та каскадом»¹ (пер. з рос.). На зображенні каскад води на низхідному рельєфі утворює кілька водоспадів – відчувається рух, динамічність поданого на фото простору. Згідно підходів ландшафтного дизайну сквер є невеликою озелененою територією (0,25-2 га), розташованою здебільшого на вулицях і площах, поблизу громадських і адміністративних будинків, на передзаводських площах. Планування скверу має підпорядковуватися архітектурному ансамблю, що його оточує². Зображений не листівці сквер розташований у серці міста, сповнений легкості, враховуючи білий колір архітектурних форм. Дерева поєднані в групи за висотою стовбурів, за формою крон. Доповнюють картину кущові насадження по обидва боки від водних каскадів, клумби біля кожного невеликого водоспаду. Такі засоби ландшафтної архітектури, як геопластика, репрезентовано у вигляді сходів, терас, балюстрад. Важливе місце у сквері займають дерев'яні лави з вигнутою спинкою та елементи освітлення – електричні ліхтарі. Зображений сквер виконує кілька функцій: не лише екологічну та рекреаційну, але також архітектурно-художню та соціальну. Здається, що одноманітне життя у житловому будинку, що височіє на задньому плані, неначе врівноважується естетично привабливим зображенням простору скверу.

Ще однією зеленою зоною Харкова, що потрапила на видові листівки радянського часу, був Сквер Перемоги. У міських путівниках зазначається, що «...в 1947 році, за проектом архітектора В. І. Коржа було закладено сквер і влаштовано фонтан з альтанкою “Дзеркальний струмінь”. Він був

¹ Цит. за: Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Издание 3-е, переработанное и дополненное. Харьков: Прапор, 1974. С. 15.

² Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 167.

побудований на честь Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Сьогодні це знакове місце для харків'ян, що стало новим символом міста»¹. Розглянемо зображення видової листівки 1977 р. «Харків. Сквер Перемоги» (див. Додаток Г, Рис.28). У центрі природно-ландшафтної композиції серед рослинності здіймається вгору білосніжна кам'яна альтанка з ажурним круглим куполом на підпорах-колонах. Відзначимо, що альтанкою є «...споруда легкої, ажурної конструкції, обсаджена ліанами, зазвичай призначена для відпочинку та захисту від сонця або дощу. Витоки архітектурної форми альтанок сягають корінням парків епохи бароко»². Зображена на листівці рослинність представлена композиціями дерев, які контрастують між собою – клени жваво тягнуться вгору, також підкреслена конусоподібна крона поодиноких хвойних дерев по обидві сторони скверу, а в центральній частині скверу – вербові дерева, івові з плакучими гілками, каскадами спадаючими до землі, створюють загалом м'який просторовий ритм. На колонах альтанки є елементи вертикального озеленення у вигляді виткого ліаноподібного плюща. По обидва боки альтанки розташовані сходи, обрамлені пласкими клумбами – трав'янисто-квітковими партерами (тобто «відкритою частиною простору геометричної форми, що розташована на плоскому рельєфі; снує три типи партерів: газонний, квітковий та змішаний»³). У центрі ландшафтної композиції, перед альтанкою, розташована клумба круглої форми в червоно-зеленій кольоровій гамі. Архітектурна композиція двотерасна, саме альтанка з невеликим водоспадом і сходи поєднують верхній ярус з нижнім ярусом, де розкритий простір запрошує до споглядання, спокою та легкого поетичного відпочинку.

¹ Цит. за: Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 33.

² Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 336.

³ Там само. С. 73.

Зображення знакової для містян локації – Саржиного яру – міститься на багатьох видових листівках радянського часу. Розглянемо дві з них: листівки 1983 р. «Харьков. Прогулочная канатна дорога» (див. Додаток Г, Рис.35) та 1977 р. «Харків. Джерело мінеральної води Харківська 1» (див. Додаток Г, Рис.29). Слід відзначити, що канатна підвісна дорога, через яр, з'єднує такі райони міста, як Парк імені О. М. Горького та Ботанічний сад, вулиці Отакара Яроша та 23 Серпня. Канатна прогулянкова дорога «...була побудована у 1971 році. Основна її функція прогулянкова, однак досить часто місцеві жителі використовують її як самостійний транспорт. Довжина траси становить 1387 метрів, які кабінка підвісної дороги долає за 18 хвилин... Траса проходить на висоті від 8 до 26 метрів над землею»¹ (пер. з рос.). Джерело мінеральної води облаштовано примітним дахом-надбудовою, бюветом. Досліджуючи фото, слід відзначити, що зелені зони Саржиного яру виглядають трохи занедбаними – крони дерев мають невизначену форму, не спостерігається рослинних композицій або клумб. Проріхи між квадратними бетонними плитами, якими встелена частина ґрунту біля джерела, неохайно поросли травою. На фото не спостерігається елементів геопластики – вуличних меблів, садових терас для відпочинку на природних пагорбах, не спостерігається облаштованого розподілу рівнів пішохідного та транспортного руху (крім канатної дороги). Тобто місцевість Саржиного яру не має художньої виразності. Проте зображення на обох листівках підкреслюють, що Харків має досить чисельні і щільні природні ландшафти, які виконують захисні екологічні функції в міському середовищі. Такі зелені зони є своєрідним екологічним каркасом міста.

¹ Цит. за: Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 115.

На видових листівках «Харьков. Вид на р. Лопань» 1977 р. (див. Додаток. Г, Рис. 32) та «Харків. Міст через річку Харків» 1966 р. (див. Додаток Г, Рис. 30) можна побачити такі природні міські водні потоки, як ріки. Слід одразу зазначити, що річка є важливим символом: відомо, що здавна люди селилися на берегах річок, будували селища, міста і Харків не становить виняток. Головними річками міста є Лопань і Харків. На березі річки Лопань влаштовано набережну, облицьовану гранітним покривом, облаштовано сходи до води. По краю гранітного облицювання, над бульварами та прогулянковими асфальтованими алеями, з боку ріки, встановлені гранітно-залізні балюстради. Дерев та зелені насадження видніються на задньому плані фото, але кущів, клумб чи дерев на самій набережній немає. Посеред річки хтось пливе на човні. Взагалі листівки справляють досить неоднозначне враження – здається, що саме життя водойми затиснуте, обмежене монументальними конструкціями з важкого граніту, заліза та бетону. Масивний транспортний міст через річку ще більше обтяжує композицію зображення. Ріка, яка не може проявити свою динамічність, енергію виглядає закованою бранкою. Лише відображення на водній поверхні блакитного неба, куполів Покровського монастиря та Успенської дзвіниці полегшують сприйняття простору. Річка Харків значно менша за Лопань, але на фото не видно, чи облицьований береговий схил, як впорядкована сама набережна, чи є там осередки відпочинку, озеленення. Міст через річку облаштований кованою залізною огорожею, електричними ліхтарями.

Ще одне зображення водного масиву можна побачити на листівці 1974 р. «Харків. У зоні відпочинку» (див. Додаток. Г, Рис. 37.). Та не можна точно визначити, що саме це за водойма – чи то Гідропарк, чи кар'єр на

Журавлівці, чи якась інша зона відпочинку. Не зрозуміло, де влаштований пляж – на території міста чи за його межами. На зображенні можна спостерігати об'ємний водний масив, на лівому березі якого відпочивають люди, плавають або просто занурюються у воду. На поверхні водойми видні човни. Лівий та правий береги мають зелені зони. Майже на лінії горизонту, на дальньому плані, можна розгледіти зображення багатоповерхівок.

Центральний парк культури та відпочинку імені О. М. Горького в Харкові був доволі типовим для багатьох подібних парків у містах колишнього СРСР. Разом із тим його також часто зображували на видових листівках. Парк мав загальноміський характер та був найбільш крупний зеленим масивом із розвиненою системою масових, культурно-просвітницьких і фізкультурних заходів. Загалом парки цього типу розраховані на масову відвідуваність, мають розгалужену мережу доріжок та складний комплекс елементів ландшафтної архітектури (водосховища, гаї, посадки дерев і кущів, квітники, фонтани, садово-паркова архітектура тощо)¹. У путівниках по місту зазвичай зазначається схожа інформація про парк: «Для відпочиваючих парк було відкрито 1907 року... Парк імені О. М. Горького це величезна, в 136 гектарів, зелена зона... Композиційний принцип будівництва парку базувався на створенні групових посадок. Контрастні групи дерев: світлі берези поруч із смарагдовими модринами, сосна біля посадок дуба червоного, сріблясті клени, що відтіняються темною зеленню дубів черешчастих, підкреслюють красу один одного. У південній частині парку присутні елементи регулярного планування: каштанові та липові алеї, групи ясенів, ялин, ялиць, кедрових сосен, численні чагарники,

¹ Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. С. 171.

розарії та квітники. Усього на території парку росте понад 40 видів цінних порід дерев і чагарників»¹ (пер. з рос.).

Проаналізуємо зображення видової листівки 1960 р. «Міський парк культури і відпочинку ім. Горького» (див. Додаток Г, Рис.34). Центральна композиція зображення – пам'ятник О. М. Горькому посеред круглої клумби, на якій висаджені квіти у формі п'ятикутної зірки (червона п'ятикутна зірка була однією з перших радянських емблем, що виникла осінню 1918 р. як емблема регулярної Червоної Армії²) та напис, створений рослинно-квітковими композиціями «Миру-Мир». Центральна алея парку неначе вказує дорогу в «щасливе майбутнє». По обидва боки – щільна рослинність з рядів кленів, груп паркових дерев. Зліва можна помітити засіб візуальної комунікації – щит з планом парку. Уздовж алеї розташовані зони відпочинку з парковими меблями – дерев'яними лавами. Зображення листівки виглядає дещо наївним: людина, яка відвідує парк або споглядає видову листівку, наче програмується на досягнення високих ідеалів, оспіваних радянським письменником. Наявність зображення самого парку дає відомості про те, що мешканці Харкова не тільки були зайняті працею, але мали типовий для радянського часу культурний відпочинок. Зображення на листівці прямо вказують, що радянська влада піклується про дозвіллі практики містян.

Ще одна природна зона міста Харкова, що знайшла відображення на видових листівках 1950-1980-х рр., – це Лісопарк – «природний ліс площею понад 2000 га на території міста. Парк починається від висотних будинків Олексіївського житлового масиву, межує з парком культури та відпочинку ім. Горького, тягнеться по обидва боки Білгородського шосе і впритул

¹ Цит. за: Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 114.

² Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. Москва: Международные отношения, 2001. С. 209.

підходить до житлового масиву П'ятихатки»¹ (пер. з рос.). На видовій листівці 1985 р. «Харків. Меморіальний комплекс Слави» (див. Додаток Г, Рис.38) видно, що центральною композицією лісопаркової зони є меморіал Слави, присвячений пам'яті загиблих радянських воїнів у Другій світовій війні. Дві гранітні плити-стели по обидва боки широкої алеї парку неначе розкривають вхід до майбутнього через вшанування жертв-дітей великої матері, що виражено в скульптурній композиції. Лісопаркова природна зона здебільшого складається з листяних порід дерев, зокрема вздовж центральної алеї. В основному лісопарк має щільну рослинність з досить закритим простором. Лісопарк постає в якості складової загальної системи озеленення міста, що захищає Харків від несприятливих екологічних явищ, зокрема від забруднення повітря промисловими підприємствами.

Розбудова міста та створення нових районів Харкова знайшло певне відображення й на листівках. Характерною особливістю нових районів стають зелені насадження на вулицях, які також можна спостерігати на видових листівках (наприклад, «Харків. Район Новобудов – вулиця Байрона» 1977 р. (див. Додаток. Г, Рис.36). Зелені насадження вздовж вулиць мали би захистити мешканців міста від пилу, транспортного шуму, сприяти поліпшенню загальної екологічної ситуації в місті. Загалом насадження спеціального призначення розміщувалися залежно від їхнього цільового призначення й місцевих умов: були захисні зони між промисловими підприємствами й житловими районами, а також вітрозахисні, водоохоронні та ґрунтозахисні зони².

¹ Цит. за: Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 120-121.

² Проектування міських територій. Ч. 2. / Під ред. І. Е. Линник, О. В. Завальний. Харків: ХНУМР імені О. М. Бекетова, 2019. С. 280.

Таким чином, на видових листівках міста Харкова 1950-1980-х рр. представлені такі системи озеленення, як: насадження: міські сади (Сад імені Т. Г. Шевченка), парки (Парк імені О. М. Горького, Лісопарк), сквери (малі озеленені ділянки – Сквер Перемоги, Каскадний сквер на узвозі Халтуріна). Ці зелені зони були доступні всім містянам і гостям міста, тобто мали характер загального користування. На листівках добре видно, що зелені зони виконували захисну екологічну, рекреаційну та естетичну функції. Також на зображеннях видових листівок зустрічаються насадження спеціального призначення – на проспектах, вулицях новобудов із метою шумозахисту, вітрозахисту, газозахисту, захисту від шкідливих викидів промислових підприємств; з метою поліпшення мікрокліматичних, санітарних умов районів і мікрорайонів міста. Слід зазначити, що центральна частина міста характеризувалася більшим благоустроєм зелених зон, тому візуально вони краще представлені на листівках. Зелені зони відпочинку, віддалені від центру міста, було репрезентовано без деталізації соціально-культурних маркерів. Природні зони зазвичай показані в гармонійному поєднанні з елементами великих (меморіал, пам'ятники, скульптури) та малих (альтанки, балюстради, сходи, клумби, лави) архітектурних форм. Зелені зони міста побудовані в певній сукупності деревних, кущових, трав'янистих рослин, клумб, котрі поєднані в різноманітні візуально привабливі групи, які ефектно виділяються на одноманітному тлі більш щільних природних насаджень або архітектурних побудов. Вочевидь, під час створення рослинних груп враховувався характер і колір насаджень, форма крон дерев тощо. На зображеннях листівок чітко показані алеї парків, які створюють певну перспективу. Слід відмітити, що доволі мало зустрічалось зображень з вертикальними видами озеленення (ліани, виноград, хміль). Водночас низка

видових листівок містили зображення різноманітних клумб (стрічкові та бордюрні насадження, ландшафтні квітники, квітники безперервного цвітіння) як засобу естетизації певного міського простору. Тож Харків на видових листівках постає як місто з розвинутим зовнішнім екологічним благоустроєм, зі спорудженими набережними вздовж річок, природними зеленими зонами і створеними штучно зеленими зонами різного функціонального призначення.

РОЗДІЛ IV. ВІДОБРАЖЕННЯ НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА АРХІТЕКТУРИ РАДЯНСЬКОГО ХАРКОВА

Слово «архітектура» походить від старогрецького слова головний, старший і тесляр, будівельник, що в перекладі означає «головний будівничий»¹. Інтелектуальний, культурний рівень суспільства, його соціальні процеси відображуються на формуванні архітектурного середовища міста. Розвиток будівельної техніки впливає на розвиток архітектури – її художніх форм, творчих засобів. Архітектурні споруди повинні відповідати таким якостям, як функціональне призначення будівлі – тобто, задовольняти питання: навіщо вона побудована, для яких потреб, де розташована. Тут задіяний просторовий аспект. Конструктивна якість архітектурної споруди – це її міцність, те що вказує як довго споруда простоїть (часовий аспект). Ще один критерій, якому повина відповідати архітектурна форма – це її художня цінність (культурний аспект).

Архітектуру міста становлять не просто окремо будівлі, це також площі, вулиці, скульптури, павільйони, алеї, парки. Такі міські об'єкти створюють архітектурні композиції – чи то органічно включені в довкілля з утворенням нерозривного цілісного образу, чи поєднуються в деструктивні архітектурні комплекси.

Найбільш популярними архітектурними символами Харкова, що зображувалися на видових листівках, були будівлі державних і партійних органів влади: Будинок державної промисловості (Держпром). «Это единственное здание в городе, которое находится под охраной ЮНЕСКО. Госпром был сооружен в 1929 году по проекту ленинградских архитекторов

¹ Безлюбченко О. С., Завальний О. В. Планування і благоустрій міст. Харків: ХНАМГ, 2011. С.131.

С. С. Серафимова, С. М. Кравца и М. Д. Фельгера, которые одержали победу На всесоюзном конкурсе...Высота здания Госпрома 63 метра. Вместе с телевышкой 108 метров. Полезная площадь помещений 60 тысяч квадратных метров, площадь участка застройки 10760 квадратных метров»¹(див. Додаток Д, Рис.47). Часто на листівках зустрічається будівля Харківського обласного комітету КПУ та Харківської міської ради депутатів трудящих: «...здание Харьковского обкома КПУ (ныне здание Харьковской областной администрации), построенное в 1954 году архитекторами В.П.Костенко и В.В.Ореховым»².(див. Додаток Д, Рис.48). Також часто на зображеннях листівок зустрічається будинок міськради (див. Додаток Д, Рис.48) та будинок зі шпилем (див. Додаток Д, Рис.41). Ця архітектура міста на фотолистівках монументальна, з характерними ознаками функціоналізму, де кожен елемент споруди має виконувати свою функцію. Видима перевага в оформленні простору надається конструктивістському стилю з елементами сталінського ампіру. Це нова архітектура міста, яка не закріплювала наявні побутові відносини, а сприяла розвиткові соціальних відносин, що тільки зароджувалися, тобто спостерігалася зміна робочих відносин і зміна всього побуту радянського суспільства. Побут повинен бути контрольованим, простір людини – однорідним; місце людини, її дії, напрямок розвитку в такому середовищі – чітко визначені, без альтернатив. Ось на фотолистівці «Харків. Узвіз Халтуріна. Каскадний сквер.1960 р.» (див. Додаток Г, Рис.33) є зображення будинку теж в стилі конструктивізму, цей стиль вказував саме на функціональне призначення будівлі – для нового ефективного використання часу людини, влаштування більш жвавішого повсякденного життя харків'ян, для вивільнення часу для спорту, освіти, культурного

¹ Цит. за: Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 65.

² Цит. за: Там само. С. 35.

розвитку в рамках радянської ідеології. Шляхи, переходи в архітектурних ансамблях, пов'язуючи між собою різні місця, стають короткими. В проектах житлових будинків передбачається сполучення з різними громадськими приміщеннями в межах самого будинку: їдальнею, дитячими яслами, бібліотекою, тощо. Конструктивізм пов'язувався з конкретними ідеями формування людини нової генерації колективної, без індивідуальних психологічних рис.

Розглянемо фотолистівку «Харків. Площа радянської України» 1982 р. (див. Додаток Д, Рис 40) – на фото видно зображення «Бекетівської стіни», це прикраса центру міста: «...академік О.М. Бекетов будував у різних архітектурних стилях. До справжніх шедеврів світового рівня слід віднести на наш погляд, такі його архітектурні творіння: будинок «Автотранспортного технікуму», колишній «Земельний банк», 1898 р., майдан Конституції, 28; «Театр ляльок», колишній «Волзько-Камський банк», 1908 р., виконаний у стилі еkleктичного біомодерну (растри човнів надають споруді романтичного відтінку), майдан Конституції, 24»¹.

На видовій листівці «Харьков. Дворец бракосочетания» 1985 р. (див. Додаток Д, Рис. 46) можемо бачити фото однієї з архітектурних перлин міста Харкова: «В одном из самых привлекательных особняков Харькова сегодня располагается Дворец бракосочетания. Его строитель и владелец А. А. Юзефович был издателем газеты «Южный край» и хозяином одноимённой типографии. Дворец был построен в 1912-1913 годах по проекту архитектора А. И. Горохова по типу загородных вилл. Здание обильно украшено классическими архитектурными формами и деталями. По бокам здания сооружены крытые террасы, окруженные колоннадой, которые

¹ Цит. за: Прокопенко І. Ф. (ред.) Харків - моя Батьківщина. Вид. 2-ге доповнене. Харків: ОВС, 2003.

венчает стеклянный купол. До 1960 года здание окружала массивная каменная ограда с мраморными львами на входе»¹. Молоді пари, які прагнули одружитися саме тут, наче потрапляли у казковий вимір. Тут найбільше підкреслена художня якість архітектурної будови. Ще однією прикрасою міста Харкова є побудований в стилі неокласицизму - з портиками, балюстрадами, оздобленням колонами, на вул. Сумський - будівля театру ім. Т. Г. Шевченка (*див. Додаток Д, Рис. 51*). На фоні важкого радянського конструктивізму - легкі, ошатні, вишукані та елегантні будівлі в стилі неокласицизму додають місту певної поетичності, стилю. Часто фігурує на фотолистівках зображення Південного вокзалу, будівля якого була відновлена в 1952 р. після руйнації під час Другої світової війни. Естетична архітектурна композиція складається з головної центральної споруди з парадними колонами і бокових башт - Південної та Північної (*див. Додаток Д, Рис.49*). Також на видових листівках відображено будівлю терміналу аеропорту, який було відкрито в 1954 р. (*див. Додаток Д, Рис.53*)

Зображення храмів на видових листівках не акцентується, але вони бувають другорядно представлені – це «Озерянский храм (Храм Озерянской иконы Божией Матери, Свято-Озерянская церковь), ул. Университетская, 8 в Покровском монастыре. Была возведена в 1893-1896 по проекту В.Х. Немкина. В связи с закрытием монастыря в 1922-1939 была приходской затем до 1996 – хранилищем Государственного архива Харьковской области. В настоящее время – действующая. Памятник архитектуры»². (*див. Додаток Г, Рис 32*). Цей храм представлений на фотолистівках в комплексній архітектурній композиції разом з Покровським собором: «Покровская церковь (Покровский собор) – старейший храм города, построенный на месте

¹ Цит. за: Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 66.

² Цит. за: Соловйов В. О., Бахтина С. А. Спутник краеведа Харьковщины. Харьков, 2014. С. 94.

Благовещенско церкви (1659), затем Николаевской (1683); в 1689 создана каменная П. ц., в 1709 она была расширена, в 1799-1800 верхнюю церковь преобразовали в кафедральный собор, в 1844-1856 расписали изнутри. В 1992 комплекс Свято-Покровского монастыря был возвращен церкви; размещен по ул. Университетская, 8/10. Является старейшим каменным зданием, считается одним из красивейших мест города»¹. Також фігурує на листівках зображення колокольні Успенського собору: «Успенский собор (Церковь Успения Пресвятой Богородицы, Свято-Успенский кафедральный собор), Университетская Горка, ул. Университетская, 11. Деревянная церковь здесь была построена в 1657, затем создан каменный собор (1685-1687), новый собор в 1783, строительство колокольни (1844). После реставрационных работ 1973 здесь открылся Дом органной и камерной музыки (1986). Колокольня является самым высоким зданием в Харькове; была третьей в Российской империи (после Петропавловского собора в С.-Петербурге и Киево-Печерской лавры). В колокольне устроен действующий храм»². (див. Додаток Г, Рис 32).

З розвитком урбанізації міста в Харкові почали будуватися житлові «спальні» райони та мікрорайони. Найбільше при забудові враховувалися функціональні та конструктивні якості архітектури будинків. Проектування багатоквартирної будівлі враховувало достатній доступ світла і свіжого повітря до кожної квартири. Архітектурно-художній образ самих будівель і житлових композицій не мали великого значення. При плануванні будівництва враховувалися наявність інфраструктурних зручностей для населення, відповідність санітарним нормам в плані озеленення. Також враховувалася економічна ефективність будівництва мікрорайонів - вона

¹ Цит. за: Соловйов В. О., Бахтина С. А. Спутник краєведа Харківщини. Харків, 2014. С. 94.

² Цит. за: Там само. С. 95-96.

грунтувалася на типізації багатоповерхових споруд. Найпопулярніші зображення новобудов – це - Вулиця 23 Серпня (*див.Додаток Д, Рис.52*), вулиця Байрона (*див. Додаток Г, Рис. 36*). З'явилися висотні будинки в стилі модернізму на залізобетонних конструкціях, з великими скляними вікнами, зі скляними фасадами. Прикладом є будівля готелю «Мир» (*див. Додаток Д, Рис. 54*), будівля редакційно-поліграфічного комплексу «Соціалістична Харківщина».*(див.Додаток Д, Рис. 50)*.

Найбільш розтиражовані міські локації – площа Дзержинського (*див. Додаток Д, Рис.44, Додаток Д, Рис.43*), площа Рози Люксембург (*див. Додаток Д, Рис. 41*), площа Радянської України (площа Тевелєва) (*див. Додаток Д, Рис.45*), Пролетарська площа (набережна річки Лопань) (*див. Додаток Д, Рис. 42*). Серед 373 -х внесених в базу даних листівок, 46 - із зображенням Площі Дзержинського, 13 листівок з зображеннями локацій Площі Рози Люксембург, 12 листівок з зображеннями Площі Радянської України (Тевелєва), 7 листівок з зображенням Пролетарської площі (Набережна річки Лопань). (*див. Додаток Д, Рис.55, Таб 6*) Тобто, виявляється, що сама популярна площа - Площа Дзержинського: «К Сумской улице примыкает площадь Свободы. В дореволюционном Харькове эта часть города застраивалась в 1880е годы и носила название Ветеринарной площади... Площадь Свободы (до 1995 года носившая имя Дзержинского) состоит из двух частей: прямоугольной, выходящей на улицу Сумскую, и круглой, выходящей на проспект Ленина. Длина площади составляет 750 метров, ширина 130 метров, диаметр круга 350 метров»¹.

В Харкові добре розвинена транспортна інфраструктура (*див. Додаток Д, Рис.56, Таб7*): найбільше листівок з зображеннями автомобілів,

¹ Цит. за: Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. С. 34.

тролейбусів, трамваїв. Також показана присутність автобусів. Зустрічаються листівки з зображеннями літаків, поїздів, човнів. Проаналізувавши базу даних, виявили, що з 373 оброблених листівок – 183 листівки мають зображення різноманітного транспорту. З них – найбільше листівок з зображенням автомобілів – 117од. зображення троллейбусів зустрічаються рідше – на 63 листівках, зображення трамваїв – на 57-х листівках. Зображення автобусів присутні на 19 візуальних листівках.

Серед інфраструктурних об'єктів, зображених на видових листівках слід зазначити: електричні ліхтарі освітлення, асфальтовані дороги, алеї, лінії електропередач, телевежі, водогін, торговельна інфраструктура (див. *Додаток Д, Рис.57, Таб 8*). Найчисельніше зображень з присутністю електричних ліхтарів – 181 од., з зображенням асфальтованих доріг – 130 од., з зображенням магазинів – 66 од.

Отже, місто Харків постає перед читачем візуальної інформації як місто з дуже неоднорідною архітектурою: обтяжливий у просторі конструктивізм досить гармонійно поєднаний з будинками у стилі неокласицизму та модернізму. Архітектурні споруди мають різноповерхові структури. Функціоналізм поєднується з художніми показниками, створюючи оригінальні, тільки Харкову притаманні, архітектурні композиції. Національні традиції містян майже не відображуються через архітектуру: гість, який побував би в той час в Харкові, не зміг би відчутти і зрозуміти принцип «культурної згідності», яка б поєднала Харків саме з поняттям національності, з поняттям, що в цьому місті живуть українці. Скульптура Т.Г.Шевченка в Саду ім. Шевченка – чи не єдиний відкритий символ належності міста до України. На периферії Харкова – типові, схожі один на один будинки-багатоповерхівки - сірі, безбарвні, гостро-прямокутні –

натхнення жителю аж ніяк не додають. Тільки архітектура неокласицизму дає надію, що не все прекрасне щезло, що не все поглинув сірозалізобетонний монстр функціонального конструктивізму. Інфраструктура міста досить розгалужена – переважає багатотранспортність; присутні зручні локації для найрізноманітніших комунікацій, все освітлюється електрикою, площа долу в місті вкрита асфальтом. Позитивна складова підкреслена наявністю на листівках зображень вітрин магазинів.

ВИСНОВКИ

Репрезентація Харкова на видових листівках другої половини ХХст. є загалом ідеологічним явищем. За допомогою листівок створювався певний образ міста Харкова як соціалістичного індустріального мегаполісу, освітнього, культурного центру, архітектурної твердині (слід згадати стиль конструктивізм або ж монументальні образи міста). Видові листівки конструювали певну міську індивідуальність Харкова як «залізобетонного міста трудової слави». Активність, динамічність міста подається глядачу через відображення розгалуженої транспортної інфраструктури: різноманітний легковий автотранспорт, тролейбусні, трамвайні лінії, залізничний транспорт, літаки. На вулицях загалом радісні та ошатно вдягнені радянські люди. Листівки загалом створюються стереотипні уявлення про місто та його мешканців, можна чітко прослідкувати симпатії авторів листівок.

На основі аналізу бази даних видових листівок можна стверджувати, що Харків на видових листівках постає як місто з розвинутим зовнішнім екологічним благоустроєм, зі спорудженими набережними вздовж річок, природними зеленими зонами і створеними штучно зеленими зонами різного функціонального призначення. На видових листівках Харкова 1950-1980-х рр. представлені такі системи озеленення, як: насадження: міські сади (Сад імені Т. Г. Шевченка), парки (Парк імені О. М. Горького, Лісопарк), сквери (малі озеленені ділянки – Сквер Перемоги, Каскадний сквер на узвозі Халтуріна). Ці зелені зони були доступні всім містянам і гостям міста, тобто мали характер загального користування. Природні зони зазвичай показані в гармонійному поєднанні з елементами великих (меморіал, пам'ятники,

скульптури) та малих (альтанки, балюстради, сходи, клумби, лави) архітектурних форм.

На прикладі листівок добре видно, що пропонований візуальний образ міста був часто суперечливим, наприклад, образ екологічно чистого міста не співпадав з реальним екологічним становищем в Харкові. Натомість промислова складова міста на видових листівках майже не відображена (про наявність промислових підприємств можна лише здогадуватися на основі зображень їх палаців культури, наприклад, ХТЗ і ХЕМЗ).

Слід зазначити, що на листівках міські локації – площі, сквери, набережні – зазвичай використовуються громадянами для відпочинку, прогулянок, зустрічей, спілкування. Майже на кожній листівці можна побачити людей, тобто автори листівок неначе наголошують, що місто – це простір, створений, передовсім, для добробуту людини.

Місто Харків постає перед читачем візуальної інформації як місто з дуже неоднорідною архітектурою: важкий, обтяжливий у просторі конструктивізм досить гармонійно поєднаний з будинками у стилі неокласицизму, модернізму індустріалізму. Найрізноманітніші архітектурні споруди мають різноповерхову структуру. Функціоналізм поєднується з художніми показниками, створюючи оригінальні, тільки Харкову притаманні, архітектурні композиції.

Загалом Харків постає на видових радянських листівках, по-перше, як місто «робітничої слави»; по-друге, як місто радянських героїв, борців «...за честь і незалежність своєї Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни Радянського союзу 1941–1945 рр.»; по-третє, як культурний центр, де шанувалась творчість, література, поезія, де дбали про виховання молодого покоління на чолі з видатними педагогами, зокрема «...дитячою комуною

імені Ф. Е. Дзержинського під Харковом», якою керував радянський педагог і письменник А. С. Макаренко. Натомість національних українських складових практично немає. Пам'ятник Т. Г. Шевченку в Саду імені Т. Г. Шевченка був чи не єдиним символом української культури, зображений на листівках. Меморіальні місця пам'яті на видових листівках радянської тематики, що стверджують певний пантеон радянських героїв, часто зображувалися в контексті певних комемораційних практик (найчастіше покладання до пам'ятників квітів, вінків, почесна варта піонерів тощо).

Безперечно видові листівки радянського Харкова другої половини ХХ ст. мали значний вплив на конструювання візуального образу Харкова як великого соціалістичного міста. Видові листівки дозволяють виявити певну специфіку візуальної репрезентації міста протягом радянського часу. Ця специфіка полягає у відсутності цілісного образу Харкова, який одночасно був індустріальним, культурним, науковим центром України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. База даних видових листівок Харкова 1950-1980-х рр. (загальна кількість 373 од.) / Microsoft Access 2010 / Ю. О. Дмитренко.
2. Колекція листівок з особистого архіву Ю. О. Дмитренко.
3. Колекція листівок Романова П. І., 124 од., «Харків радянський», 1952-1986 рр. (фонди бібліотеки ім. Короленка, Л-114).
4. Харків листівки / Кропивницький. Міністерство зв'язи СРСР, 1968. 2 с.
5. Харків. Комплект листівок / Р. Якименко, К. Шамшина. Київ: Радянська Україна, 1970. 13 од.
6. Харків. Комплект листівок / Р. Якименко. Київ: Радянська Україна, 1979. 10 од.
7. Харків. Комплект листівок / Р. Якименко. Київ: Радянська Україна, 1975. 9 од.
8. Харків. Комплект листівок. Київ: Мистецтво, 1966. 2 од.
9. Харків. Комплект листівок. Київ: Радянська Україна, 1974. 15 од.
10. Харків. Листівка До 30-річчя визволення від фашистських загарбників/ Якименко. Київ: Радянська Україна, 1972.
11. «Харків» 1975р. 18 од., Київ, «Радянська Україна», художник Коцупал В., тираж 100000 од., кольорові.
12. «Харків» 1955 р., 24 од., Київ, Державне видавництво «Мистецтво», фотознімки Начинкіна М., тираж 10000 од., чорно-білого друку.
13. «Харків» 1971 р., 21 од., Київ, видавництво «Мистецтво», фото Павловська Н.С., тираж 160000 од., кольорові.
14. «Харків» 1977 р. 22 од., Київ, «Мистецтво», фото Паксіна М. К., тираж 112000 од.. Кольорові.
15. «Харків» 1977 р., 10 од., Київ, «Радянська Україна», худ. Машков, тираж 100000 од., кольорові.
16. «Харків» 1979 р., 10 од., Київ, «Радянська Україна», худ. Суханкін М., тираж 165000 од., кольорові.

17. «Харків» 1980 р., 11 од. Київ, «Радянська Україна», худ. Машков В., тираж 100000 од., кольорові.
18. «Харків» 1985р., 21 од., Київ, «Мистецтво», фото Міндель Б. О., Концевич В. Б., кольорові.
19. «Харків»1982р., 11 од. Київ, «Радянська Україна», фото Якименко Р., тираж 212000 од., кольорові.
20. «Харьков» 1976 р. 12 од., Москва, издательство «Планета», фото Топуза, тираж 30000од., чорно-білого друку.
21. «Харьков» 1981 р., 16 од., Москва, издательство «Планета», фото Кирюхина В., тираж 325000 од., кольорові.
22. Харьков. Комплект открыток / Красный пролетарий. Москва: Плакат, 1987. 10 од.
23. Харьков. Комплект открыток. Москва: Планета, 1981. 16 од.
24. Харьков. Открытка, Двойная художественная карточка. 1976.
25. Харьков. Открытки / Веселова, Захарченко. Министерство связи СССР 1979. 2 од.
26. Харьков. Открытки / Г. Буланов. Министерство связи СССР 1983. 3 од.
27. Харьков. Открытки / Р. Якименко, Н. Веселова. Министерство связи СССР 1985. 8 од.
28. Харьков. Почтовая карточка / В. Тарасевич, Л. Леонидов. Харьков: Харьковское книжное издательство, 1960. 8 од.
29. Харьков. Почтовая карточка / Кропивницький. Министерство связи СССР, 1970. 2 од.
30. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: дис. канд. політ. наук. Ніжин, 2016. 249 с.
31. Байбурин А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры: сб. ст. Ленинград: Наука, 1989. С. 63-88.
32. Барт Р. Мифологии. Москва: Академический проект, 2008. 351 с.

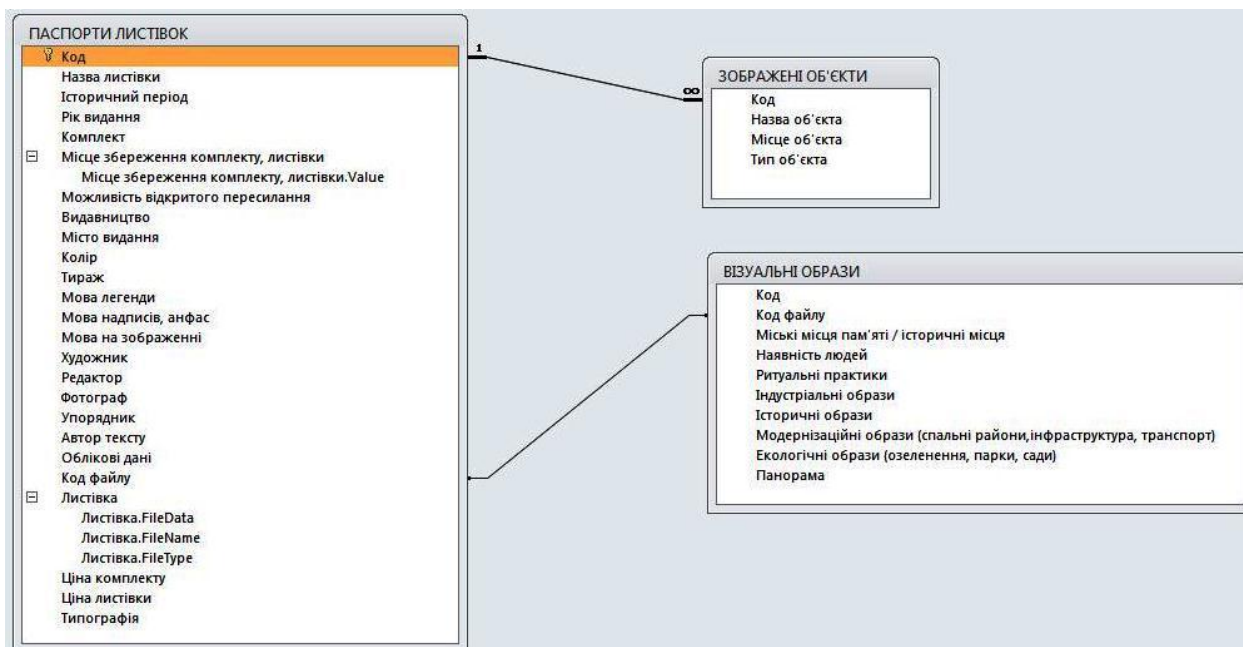
33. Безлюбченко О. С., Завальний О. В. Планування і благоустрій міст. Харків: ХНАМГ, 2011. 191 с.
34. Глибовець В. Л., Костюк А. В. Роль ландшафтного дизайну у розвитку сучасного міста // Економічна та соціальна географія. 2013. №2. С. 224–232.
35. Голиков А. П., Андреева Г. К., Алферов И. А. Харьков. Краткая справочная книга. Харьков: Прапор, 1978.
36. Дьяченко М. Т., Уманський М. В., Олійник В. В. Харків. Путівник. Харків: Харківське книжкове видавництво, 1963. 150 с.
37. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Харьков: Прапор, 1977.
38. Забочень М. С. Филокартия. Москва: Связь, 1973. 104 с.
39. Замлинський В. О., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Спеціальні історичні дисципліни. Київ, 1992. 324 с.
40. Зражевська Н. І. Використання семіотичного методу в аналізі медіакультури // Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. 2013. № 3-4. С. 13-17.
41. Ковтуненко Є. С. Методологічні підходи в семіотичному аналізі // // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Соціологія. 2013. Т. 211, Вип. 199. С. 44-48.
42. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс.: ЕГУ, 2010. 358 с.
43. Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. 348 с.
44. Лаврук Н. Типологія українських листівок кінця ХІХ-початку ХХ ст. МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. 2009. Вип. 6. С. 184-193.
45. Лукьянова Н. А. ЗНАЧЕНИЕ ИДЕЙ Ч.С. ПИРСА ДЛЯ ФИЛОСОФИИ КОММУНИКАЦИИ // Известия Томского политехнического университета. Т. 319. 2011. С. 82–88.
46. Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Загальне документознавство. Навч. посіб., 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: Ліра-К, 2009. 434 с.

47. Парамонов А. Харьков. Харьковская область. Путеводитель. Харьков: Библекс, 2008. 256 с.
48. Пирс Ч. С. Что такое знак? // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 2009. №3 (7). С. 88-95.
49. Плотичер Е. А. Слово о родном городе. Издание 2-е дополненное. Харьков: Золотые страницы, 2017. 350 с.
50. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. Москва: Международные отношения, 2001. 560 с.
51. Почепцов Г. Г. Семиотика. Санкт-Петербург: Рефл-бук, Ваклер, 2002. 432 с.
52. Проектування міських територій. Частина 2. / І. Е. Ред. Линник, О. В. Ред. Завальний. – Харків: ХНУМР ім, О.М. Бекетова, 2019. 544 с.
53. Прокопенко І. Ф. (ред.) Харків - моя Батьківщина. Вид. 2-ге доповнене. Харків: ОВС, 2003. 544 с.
54. Соловйов В. О., Бахтина С. А. Спутник краєведа Харьковщини. Харьков, 2014. 188 с.
55. Хаттон П. История как искусство памяти. Санкт-Петербург: Владимир-Даль, 2004. 424 с.
56. Шаповал Ю. (ред.). Культура історичної пам'яті: Європейський та український досвід. Київ: ІПЕНД ім. І.Ф, Кураса, 2013.
57. Шепетяк О. Класифікація знаків у семіотиці Чарльза Пірса // Університетська кафедра. 2014. № 3. С. 129-136.
58. Яшний Д. В. Класифікація документальних листівок з видами Криму, як джерела пам'яткознавчих досліджень // Праці Центру пам'яткознавства. 2014. Вип. 25. С. 215-221.
59. Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence. London: Reaktion Books, 2006. 224 p.

60. Mitchell W. What is Visual Culture? // Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside: A Centennial Commemoration of Erwin Panofsky (1892 – 1968) / ed. I. Lavin. Princeton, 1995. Pp. 207-217.
61. Morris C. Foundations of Theory of Signs // International Encyclopedia of Unified Science. 1938. Vol. 1. №2. 66 p.
62. Rose G. Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials. 2nd ed. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 2007. 304 p.
63. Vision and Visuality / Ed. H. Foster. Seattle, 1988. 135 p.

ДОДАТК И

Додаток А



Структура побудованої бази даних видових листівок Харкова 1950-1980-х рр.

Штрих-код листівки	XXXXXXXXXX		
X	РІК		
X	СТВОРЕННЯ		
X			
X		Код	Колекція
X	КОЛЕКЦІЯ		11 Бібліотека ім.Короленка, загальний доступ
X			12 Бібліотека ім.Короленка, колекція Романова П.І.(1 частина)
X	НОМЕР		13 Бібліотека ім.Короленка, колекція Романова П.І.(2 частина)
X	ЛИСТІВКИ		14 Колекція Дмитренко Ю.О.
X			
X			

Схема присвоєння штрих-коду листівкам, що використовується в базі даних видових листівок Харкова 1950-1980-х рр.

Додаток Б



Рис. 1



Рис. 2

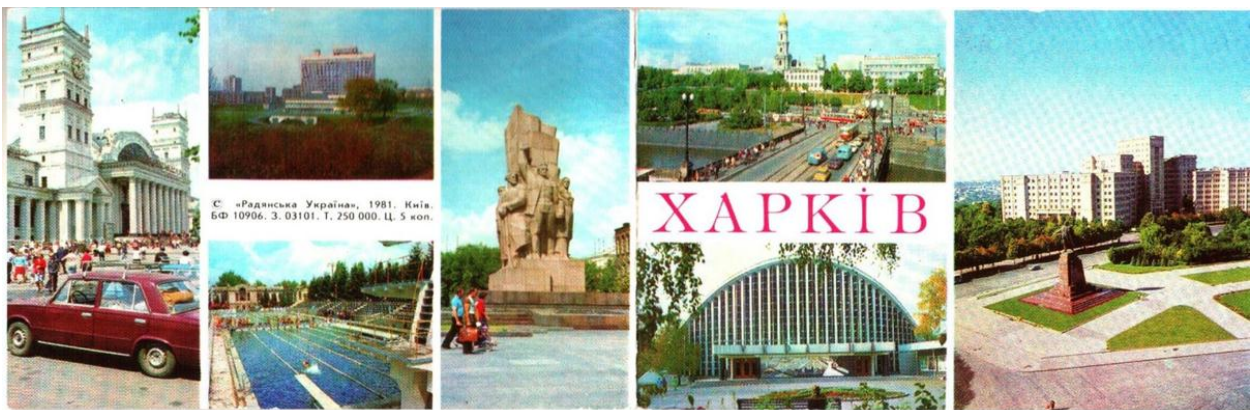


Рис. 3

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок (Хрущовськ відлига 1953-64рр.)	75
Кількість листівок (Криза тоталіт. Системи 1964-85)	256
Кількість листівок (Період перебудови 1985-91рр.)	28
Кількість листівок (не вказаний рік)	14

Таб. 2. Кількість листівок за періодами.

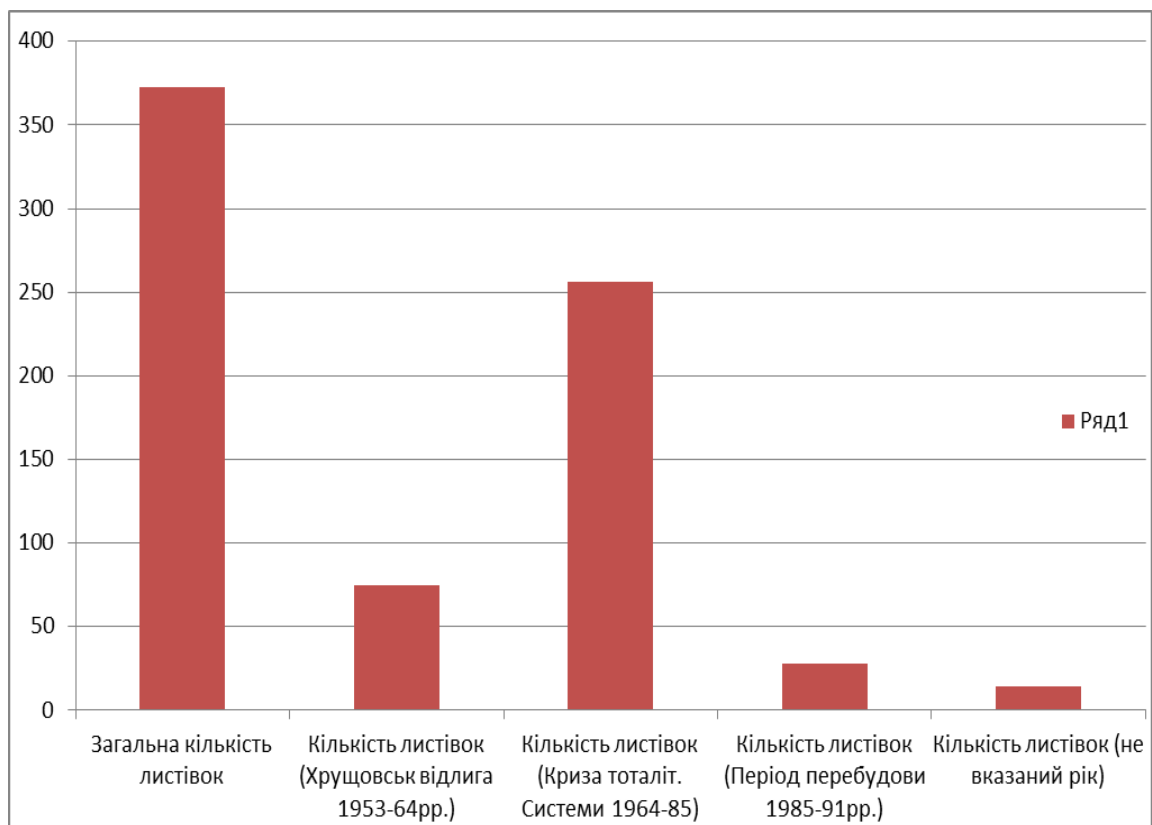


Рис. 4. Діаграма порівняння кількості листівок за періодами.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок(зображення установ)	177
Кількість листівок (освітні установи)	69
Кількість листівок (державні установи)	70
Кількість листівок (культурні установи)	29
Кількість листівок (медичні установи)	3
Кількість листівок (спортивні установи)	6
Кількість листівок(Інфраструктурні об'єкти)	332
Кількість листівок (екологічні об'єкти)	326

Таб. 3. Кількість зображених установ.

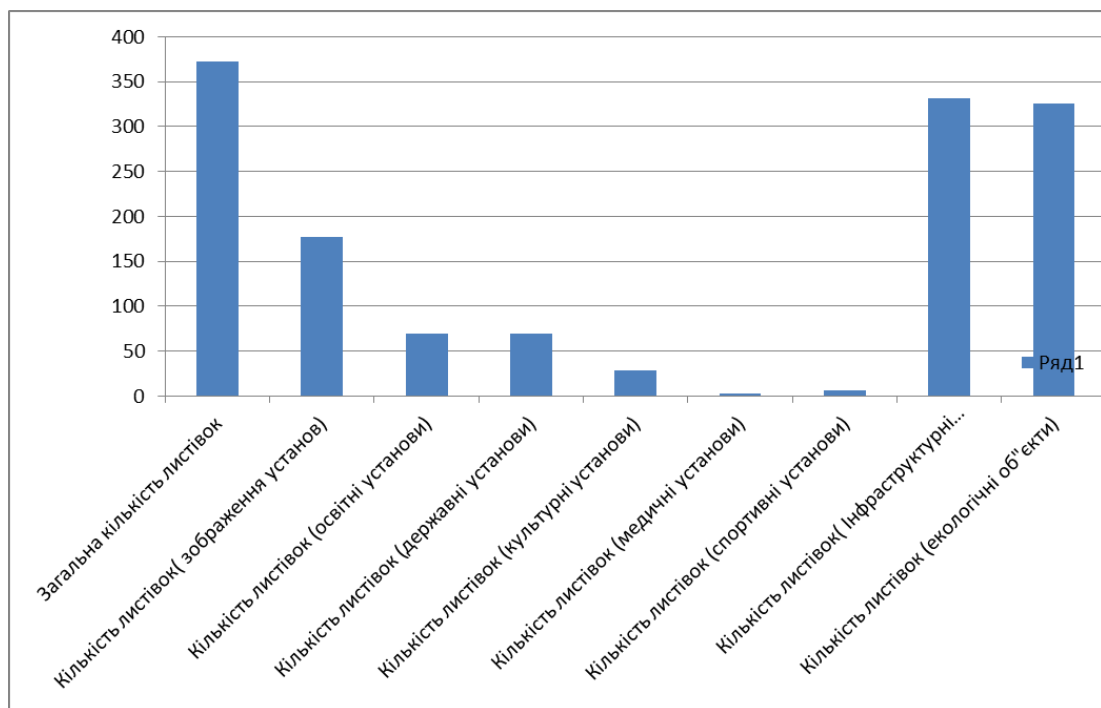


Рис. 5. Діаграма порівнянь. Загальна характеристика кількості листівок з зображеннями різних об'єктів.

Додаток В

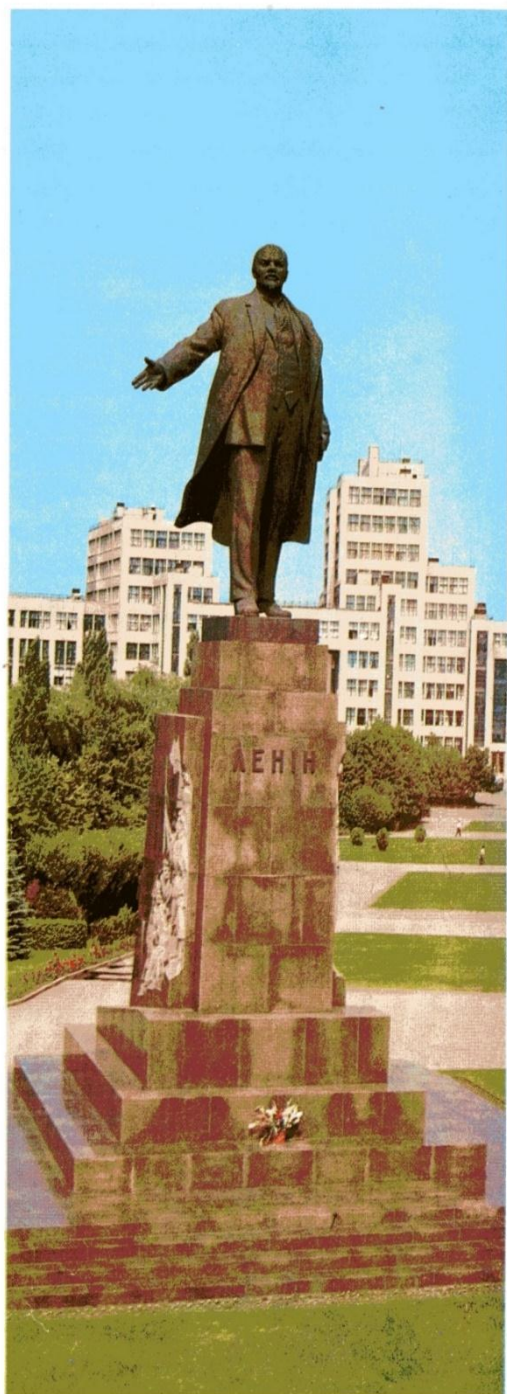


Рис. 6



Рис. 7

Додаток В

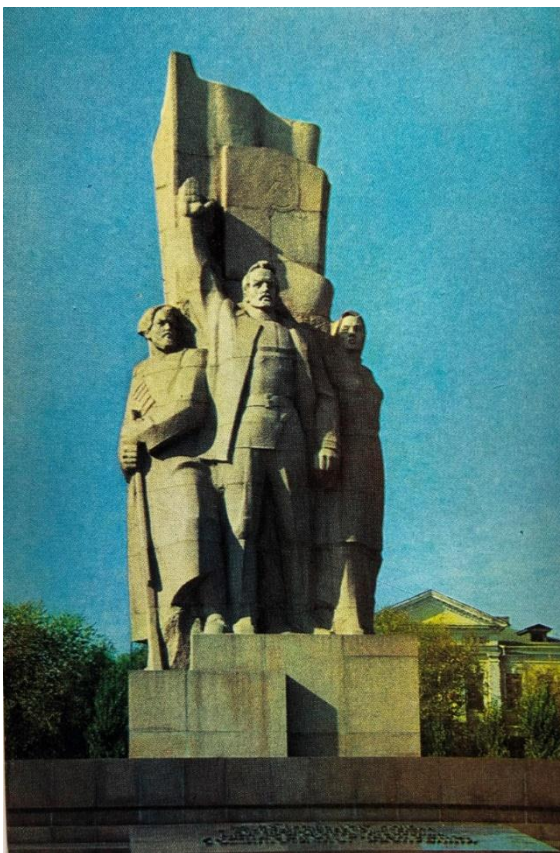


Рис. 8



Рис. 9

Додаток В



Рис. 10



Рис. 11



Ри

Рис. 12

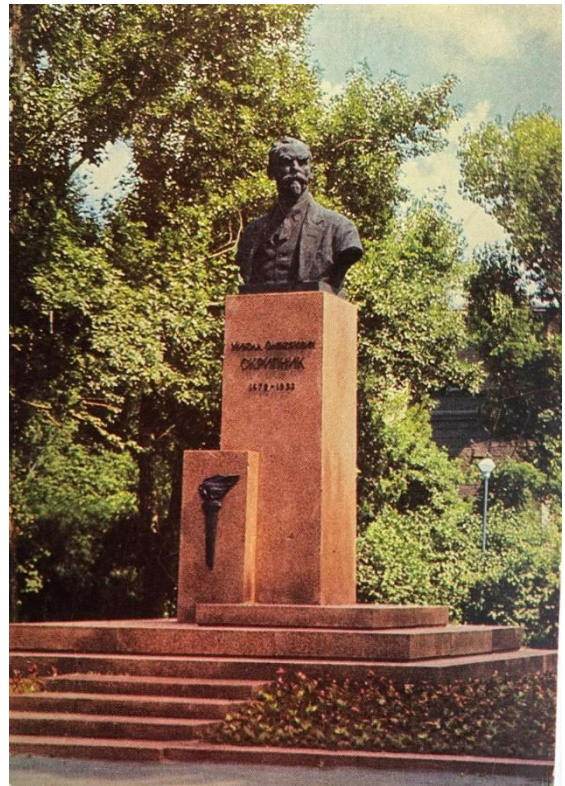


Рис. 13

Додаток В



Рис. 14



Рис. 15

Додаток В

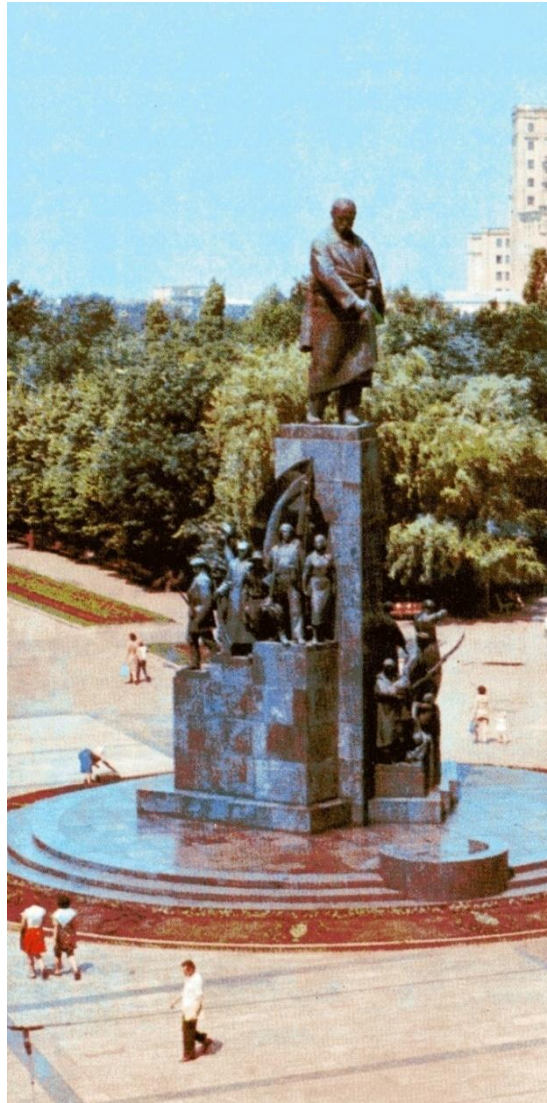


Рис. 16



Рис. 17

Додаток В

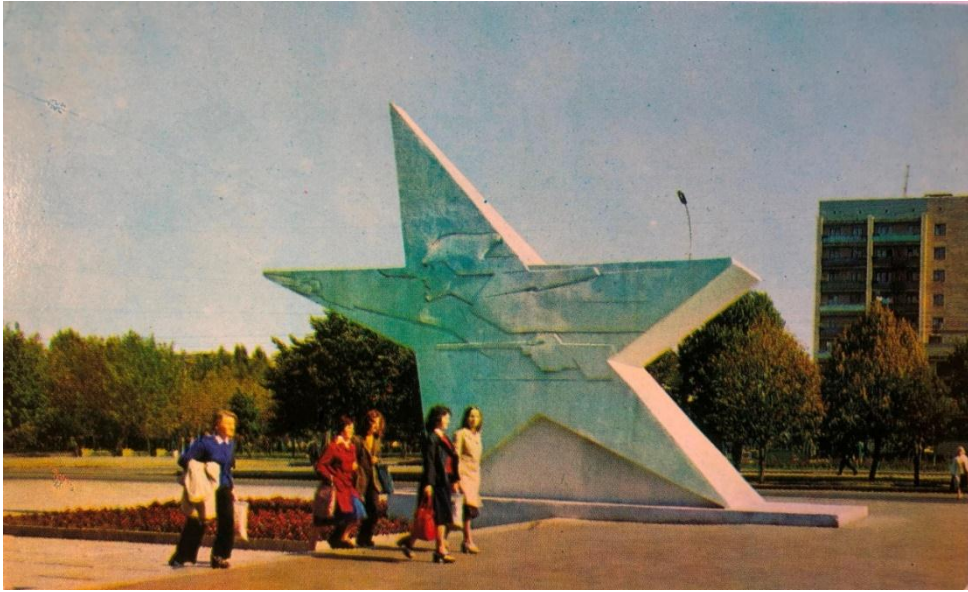


Рис. 18

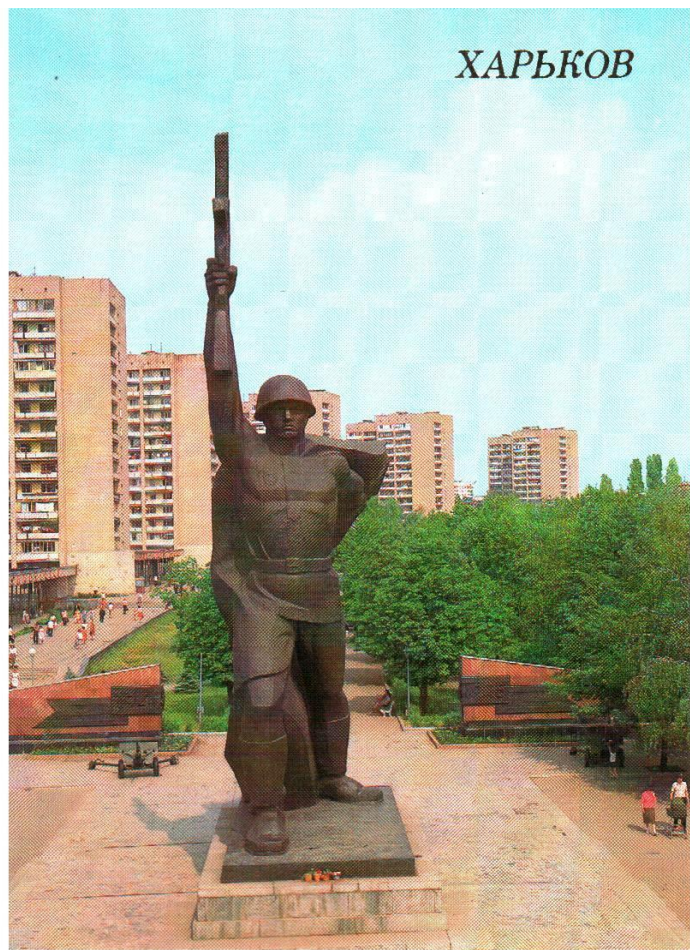


Рис. 19

Додаток В



Рис. 20

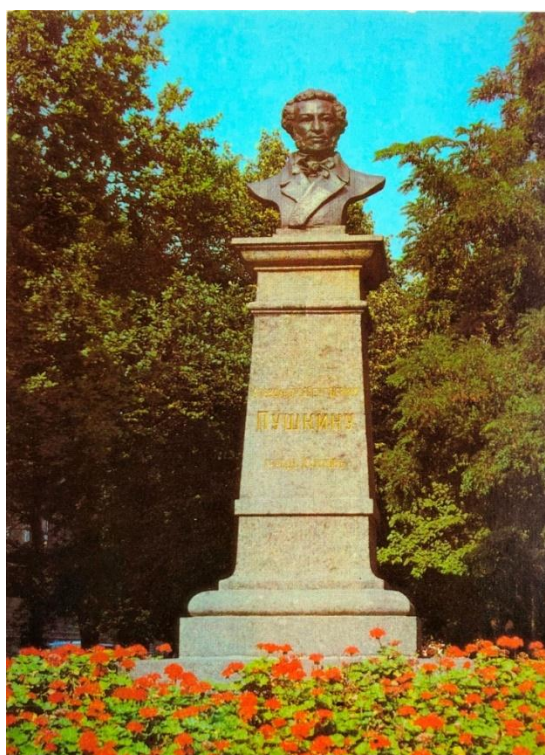


Рис. 21

Додаток В



Рис. 22



Рис. 23

Додаток В



Рис. 24

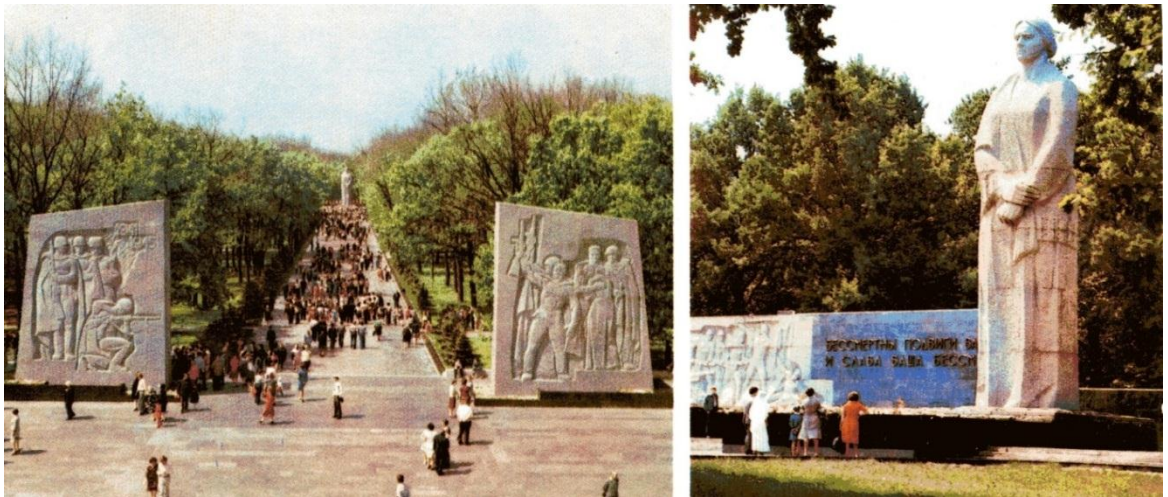


Рис. 25

Додаток В

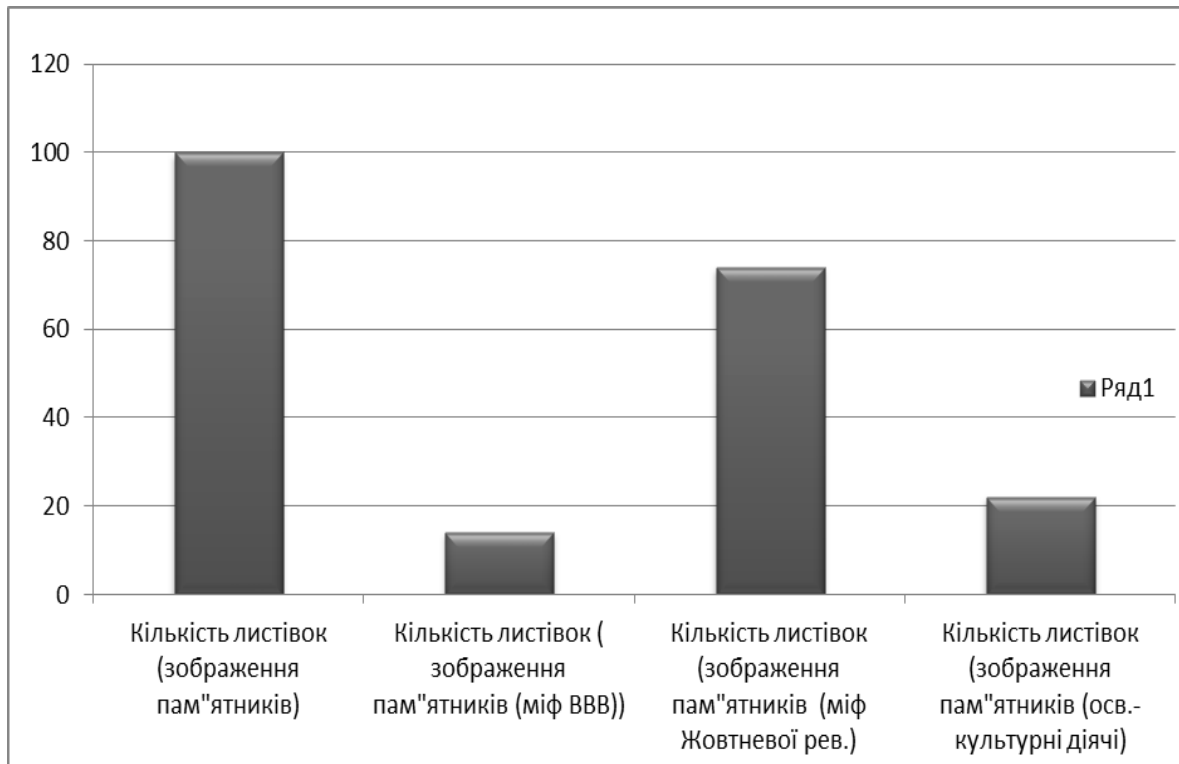


Рис. 26. Репрезентація на видових листівках пам'ятників і пам'ятних місць радянського Харкова.

Кількість листівок (зображення пам'ятників)	100
Кількість листівок (зображення пам'ятників (міф ВВВ))	14
Кількість листівок (зображення пам'ятників (міф Жовтневої рев.))	74
Кількість листівок (зображення пам'ятників (осв.-культурні діячі))	22

Таб. 4. Репрезентація на видових листівках пам'ятників і пам'ятних місць радянського Харкова.

Додаток Г



Рис. 27



Рис. 28

Додаток Г

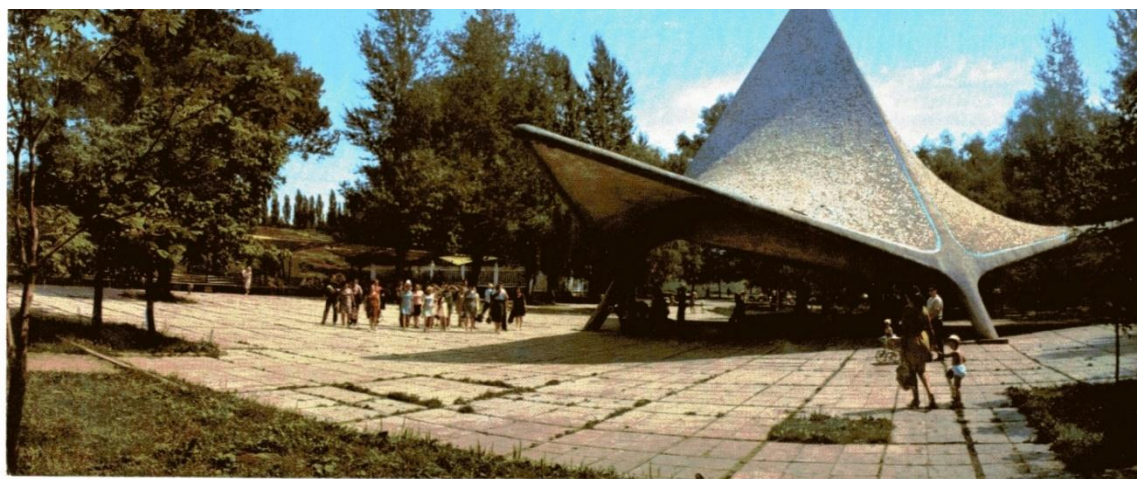


Рис. 29



Рис. 30

Додаток Г

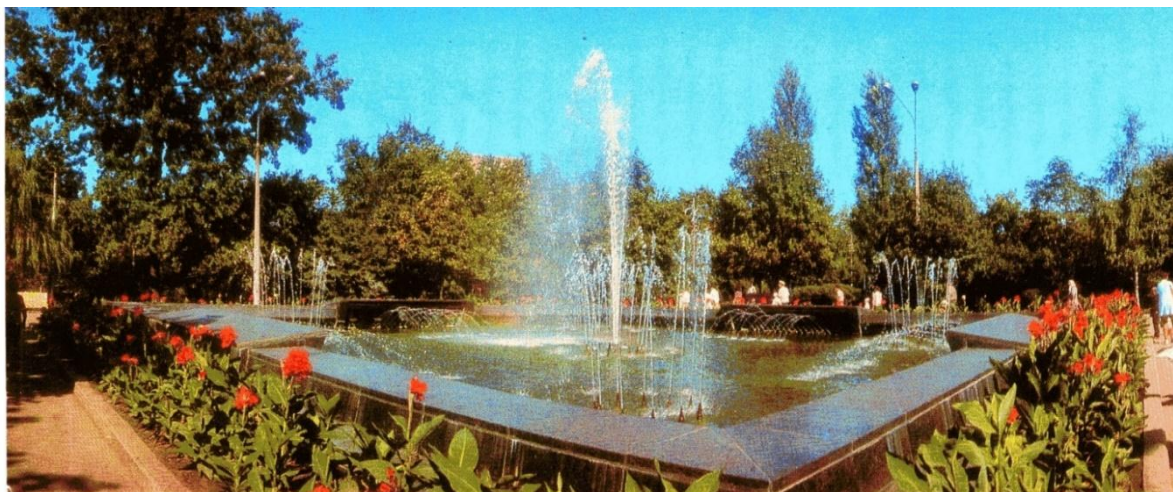


Рис. 31

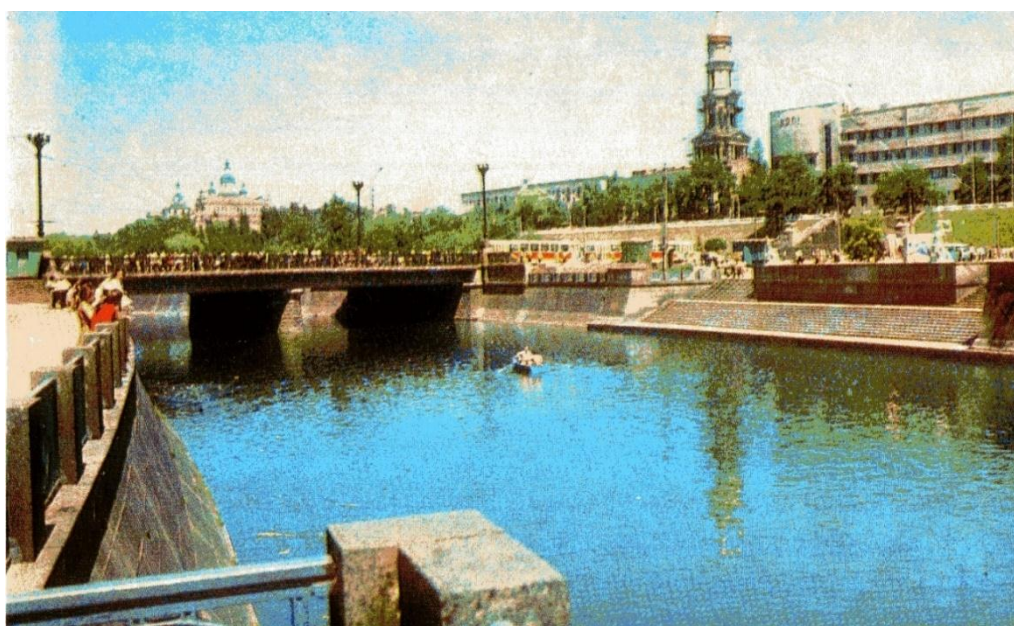


Рис. 32

Додаток Г



Рис. 33



Рис. 34

Додаток Г



Рис. 35



Рис. 36

Додаток Г



Рис. 37



Рис. 38

Додаток Г

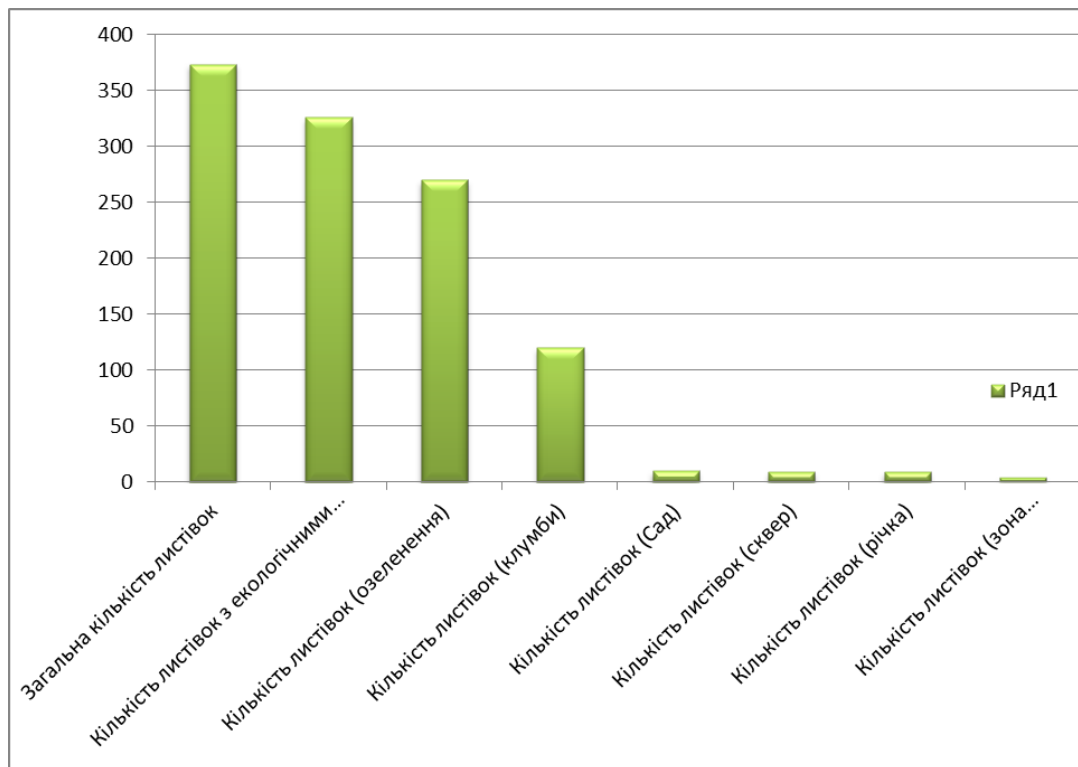


Рис. 39. Кількість листівок з зображенням екологічних об'єктів.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок з екологічними об'єктами	326
Кількість листівок (озеленення)	270
Кількість листівок (клумби)	120
Кількість листівок (Сад)	10
Кількість листівок (сквер)	9
Кількість листівок (річка)	9
Кількість листівок (зона відпочинку)	4

Таб. 5. Кількість листівок з зображенням екологічних об'єктів.

Додаток Д



Рис. 40



Рис. 41

Додаток Д



Рис. 42



Рис. 43

Додаток Д



Рис. 44



Рис. 45

Додаток Д



Рис. 46



Рис. 47

Додаток Д



Рис. 48



Рис. 49

Додаток Д



Рис. 50

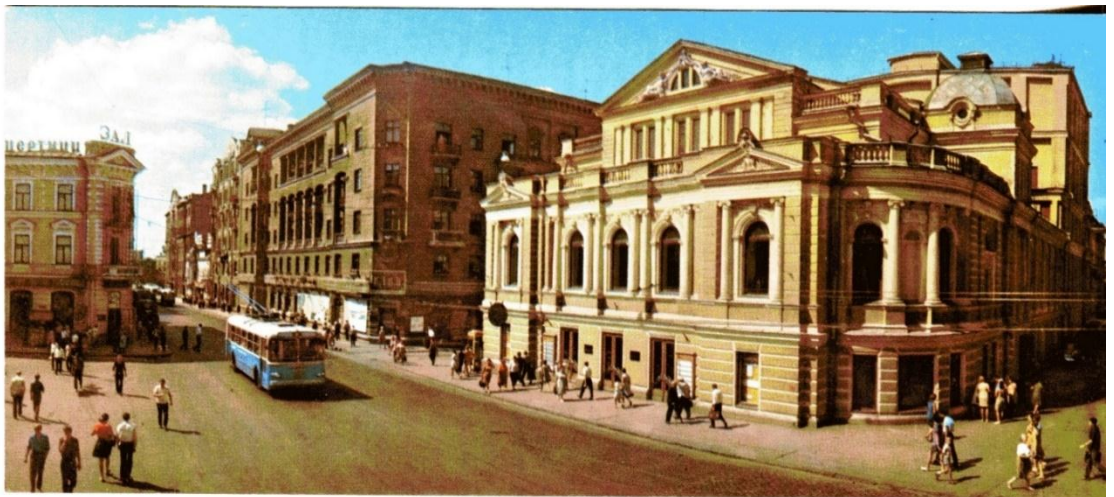


Рис. 51

Додаток Д



Рис. 52



Рис. 53

Додаток Д



Рис. 54

Додаток Д

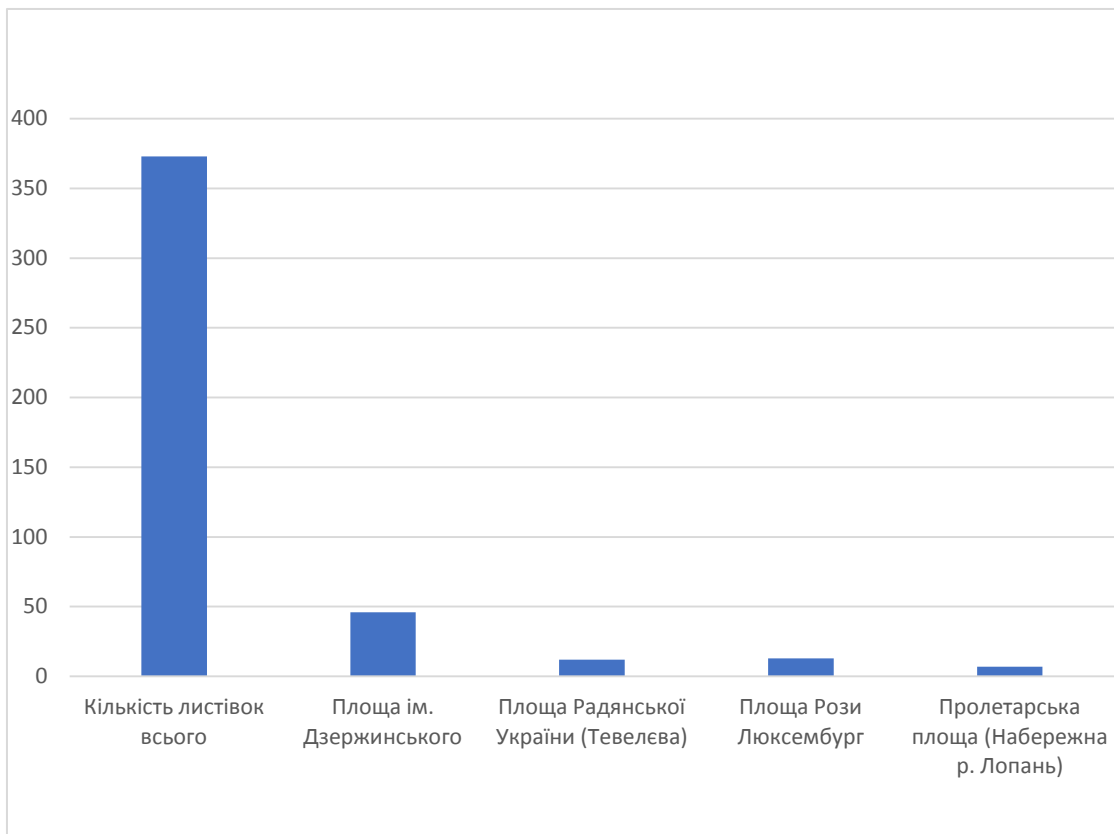


Рис. 55. Діаграма кількості листівок з зображенням міських локацій.

Кількість листівок всього	373
Площа ім. Дзержинського	46
Площа Радянської України (Тевелева)	12
Площа Рози Люксембург	13
Пролетарська площа (Набережна р. Лопань)	7

Таб. 6. Кількість листівок з зображеннями локацій.

Додаток Д

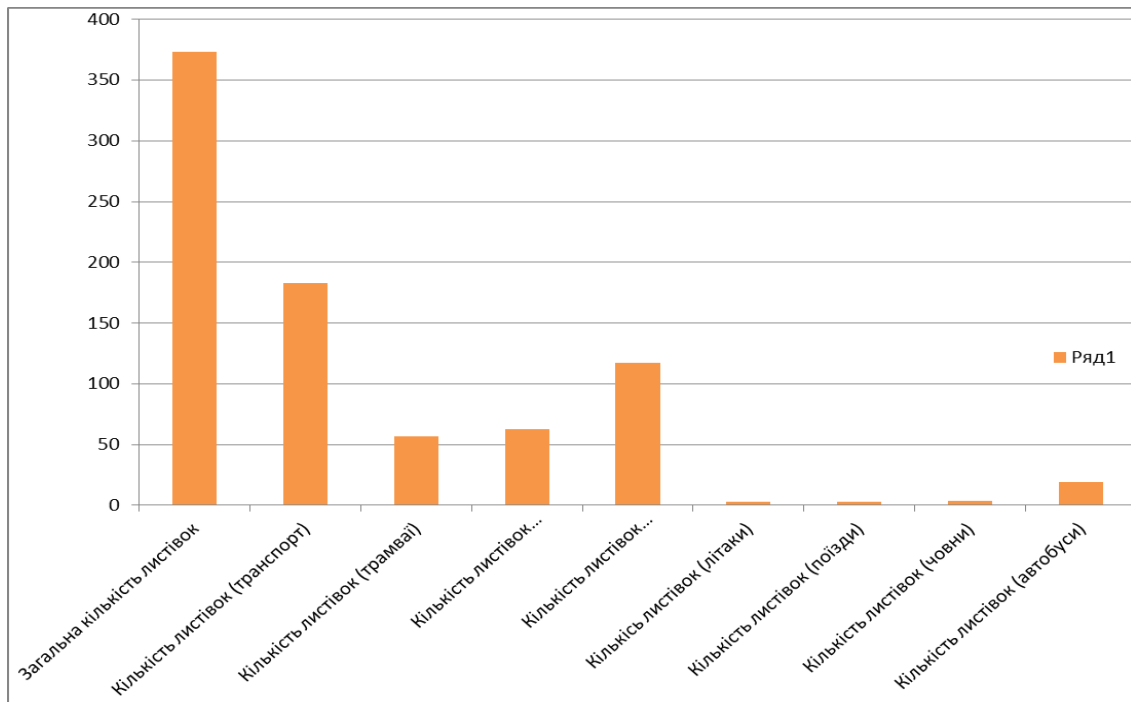


Рис.56. Кількість листівок з зображенням видів транспорту.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок (транспорт)	183
Кількість листівок (трамваї)	57
Кількість листівок (автобуси)	19
Кількість листівок (тролейбуси)	63
Кількість листівок (автомобілі)	117
Кількість листівок (літаки)	3
Кількість листівок (поїзди)	3
Кількість листівок (човни)	4

Таб.7. Кількість листівок з зображенням видів транспорту.

Додаток Д

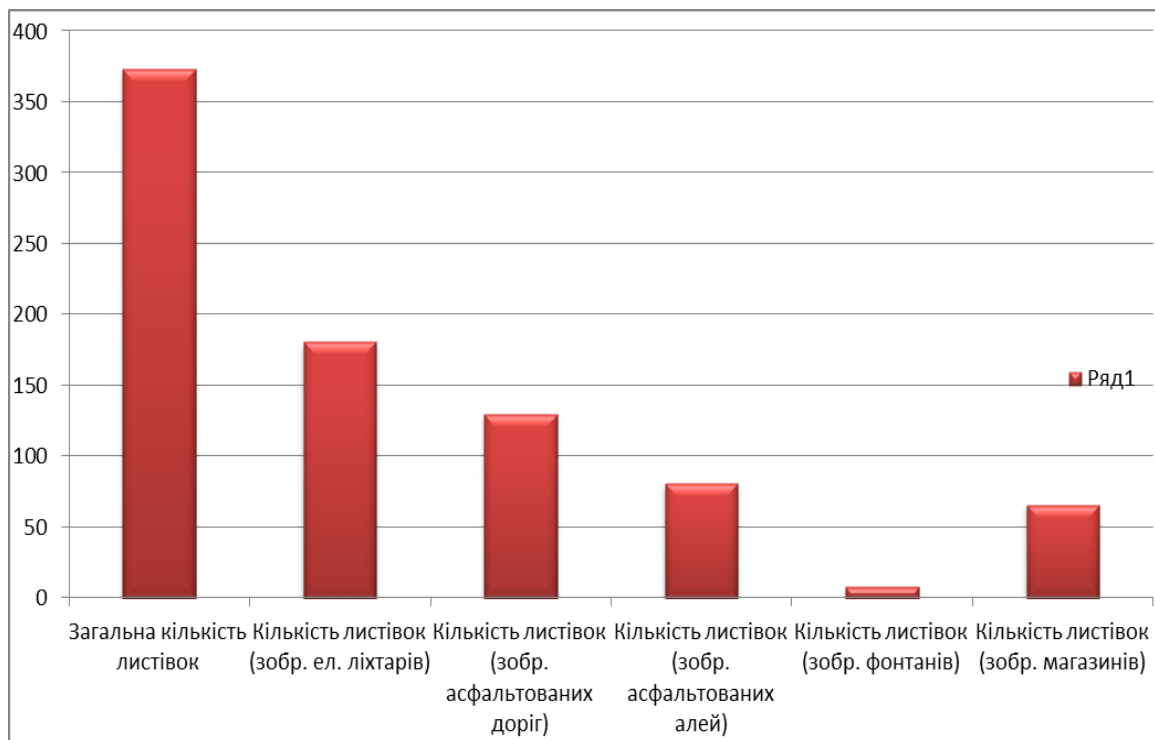


Рис. 57. Діаграма порівняльна Кількість листівок з вибраними інфраструктурними об'єктами.

Загальна кількість листівок	373
Кількість листівок (зобр. ел. ліхтарів)	181
Кількість листівок (зобр. асфальтованих доріг)	130
Кількість листівок (зобр. асфальтованих алей)	81
Кількість листівок (зобр. фонтанів)	8
Кількість листівок (зобр. магазинів)	66

Таб. 8. Кількість листівок з вибраними інфраструктурними об'єктами.

РЕЗЮМЕ

Видові листівки є важливим історичним джерелом у вивченні культурної спадщини, зокрема різноманітних міських пам'яток історії і культури, що існують сьогодні чи були втрачені. Документальні листівки презентують архітектурну, містобудівну, археологічну спадщину, монументальне мистецтво міста тощо. Зокрема, існує значна кількість видових листівок, присвячених Харкову, починаючи з другої половини ХІХ ст. Особливе місце серед видових міських листівок належить листівкам радянського часу, що являють собою цікаве поєднання чітко визначеної ідеологічної та естетично-художньої складових. Мета дослідження – на основі семіотичного підходу визначити характерні особливості становлення та трансформації візуального образу Харкова як великого індустріального соціалістичного міста на видових листівках упродовж 1950-1980-х рр. Новизна дослідження визначена застосуванням семіотичного підходу до аналізу візуальних образів Харкова на видових листівках радянського часу. Візуальний простір видових листівок містить різноманітні знаки та коди. Для їх коректного «прочитання» було побудовано реляційну базу даних видових листівок Харкова 1950-1980 рр.

Ключові слова: листівка, Харків, база даних.

SUMMARY

Landscape postcards are an important historical source in the study of cultural heritage, including the city's various historical and cultural monuments that exist today or have been lost. Documentary postcards present architectural, urban planning, archeological heritage, monumental art of the city, etc. In particular, there are a large number of species leaflets dedicated to Kharkiv since the second half of the XIX century. A special place among the species of urban postcards belongs to postcards of the Soviet period, which are an interesting

combination of clearly defined ideological and aesthetic and artistic components. The aim of the study is to determine the characteristics of the formation and transformation of the visual image of Kharkiv as a large industrial socialist city on the basis of the landscape postcards during the 1950s-1980s. Based on the semiotic approach the visual space of landscape postcards contains various signs and codes. For their correct “reading” a relational database of landscape postcards of Kharkiv of 1950-1980 was built.

Key words: postcard, Kharkiv, database.